

Arjen Dijkstra en Joop W. Koopmans (red.)

Verzet en vrijheid

HET GRONINGS ONTZET VAN 1672
EN DE UNIVERSITEIT

University of Groningen Press

De herdenking van 350 jaar ontzet van Groningen was in 2022 aanleiding om nieuwe invalshoeken te verkennen. Dit boek bevat vier bijdragen waarin zowel de geopolitieke en militaire context als de beleving van de belegering en het ontzet aan bod komen. Veel aandacht is er voor de eigentijdse bronnen: wat vertellen ons kranten, brieven, prenten en pamfletten uit 1672 over wat zich in dit jaar in Groningen afspeelde? Speciale belangstelling is er voor de rol van de universiteit tijdens het militaire conflict. Haar studenten droegen bij aan het verzet dat resulteerde in de vrijheid die na afloop gevierd kon worden.

Verzet en vrijheid

Arjen Dijkstra en Joop W. Koopmans (red.)

Verzet *en vrijheid*

HET GRONINGS ONTZET VAN 1672
EN DE UNIVERSITEIT

University of Groningen Press

University of Groningen Press

Uitgegeven door University of Groningen Press / Universiteitsmuseum Groningen

Deze uitgave is financieel mede mogelijk gemaakt door de Stichting Groninger Universiteitsfonds, het Nicolaas Mulerius Fonds en het Ubbo Emmius Fonds.

Voor het eerst gepubliceerd in Nederland © 2022

Redactie: Arjen Dijkstra & Joop W. Koopmans

Omslag: 247design

Vormgeving en opmaak: LINE UP boek en media bv | Mirjam Kroondijk

ISBN (print): 978-94-034-2982-3

ISBN (pdf): 978-94-034-2983-0

DOI: <https://doi.org/10.21827/62f0b8e31c74d>

De uitgever heeft zijn uiterste best gedaan de rechten met betrekking tot de illustraties te regelen volgens de bepalingen van de Auteurswet. Zij die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, worden verzocht contact op te nemen met de uitgever.

Dit werk is verschenen onder de Creative Commons licentie: NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0).

De volledige licentievoorwaarden zijn beschikbaar op <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>.

Deze uitgave kwam onder peerreview tot stand.

Woord vooraf

Het populaire tv-programma *De slimste mens* zou kunnen beginnen met de vraag: ‘Wat weet u van 1672?’ Stel dat ik die vraag als deelnemer had gekregen dan had ik weinig associaties kunnen noemen. Op de lagere school heb ik nog wel Vaderlandse Geschiedenis gehad en zelfs chronologisch, maar meester Wiersma was gek op de Tachtigjarige Oorlog. Verder kwam hij niet.

1672 staat bekend als het Rampjaar. Het volk was redeloos, de regenten radeloos en het land reddeloos. De jonge succesvolle Republiek werd van drie kanten aangevallen: door Engeland, door Frankrijk en door de bisschoppen van Münster en Keulen. Met name de bisschop van Münster was een vreselijke man. Hij werd Bommen Berend genoemd. Hij was de Republiek al eerder binnengevallen en was destijds een ware strooptocht begonnen in de Achterhoek. Hij werd ook wel aangeduid als de koeiendief. In 1672 trok hij de Republiek weer binnen en rukte via Coe-

vorden op naar het noorden. Hij wilde naar Friesland, maar moest door de Friese waterlinie afbuigen naar Groningen. Ook in Groningen waren de dijken doorgestoken, maar ten zuiden van de stad begint de Hondsrug en die liep niet onder water. De bisschop van Münster bracht zijn leger naar die plek en belegerde een maand lang de stad. Groningers uit Helpman moesten naar de stad vluchten. Vanuit het zuiden begon de bisschop de stad te bombarderen. De bommen bereikten vooral de duurdere wijken aan de zuidkant van de stad. De stad hield stand onder leiding van Rabenhaupt. Studenten van de Groningse universiteit hielpen bij de verdediging van de stad. Hun vaandel wordt nog bewaard in het Universiteitsmuseum.

Groningen bestaat nog, net als de universiteit. De universiteit heeft tegenwoordig drie taken: onderwijs, onderzoek en impact. Het opleiden van studenten blijft één van de belangrijkste taken van de universi-

Verzet en vrijheid

teit. Dat betekent ook dat studenten die tegenwoordig uit de gehele wereld naar Groningen komen, kennis dienen te hebben van de geschiedenis over de stad waar zij studeren. Mijn ervaring is dat zij daar ook veel interesse in hebben. De medewerking van de universiteit aan Bommen Berend was op een laag pitje terechtgekomen. Dat willen wij veranderen. Vandaar dat het College van Bestuur het besluit heeft genomen intensief samen te werken met de Koninklijke Vereniging voor Volksvermaken van de stad Groningen. De universitaire gemeenschap zal zich inspannen om

van 28 augustus jaarlijks een mooie dag te maken. Dat betekent jaarlijks de vrijheidslezing in het Academiegebouw en ook bijvoorbeeld een wetenschappelijk symposium. De vraag ‘Wat weet u van 1672?’ zal daardoor over enige jaren met gemak door de deelnemers worden beantwoord.

Prof. dr. Jouke de Vries

Voorzitter College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Jouke de Vries	
Na 350 jaar: nieuwe invalshoeken bij het beleg en ontzet van Groningen in 1672	9
Joop W. Koopmans en Arjen Dijkstra	
Bommen Berend in het Nederlandse nieuws van 1672	17
Joop W. Koopmans	
‘Gronijngen kondt stant, beholdt van het landt’	38
Judith Brouwer	
De academische gemeenschap in staat van beleg	58
Arjen Dijkstra	
De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)	82
Benjamin van der Linde	
Noten	104
Index op persoonsnamen en aardrijkskundige namen	113
Over de auteurs	118

Na 350 jaar: nieuwe invalshoeken bij het beleg en ontzet van Groningen in 1672

Joop W. Koopmans en Arjen Dijkstra

De algemene lijn is bekend: in 1672 werd de Republiek der Verenigde Nederlanden van alle kanten aangevallen. Vanuit het zuiden probeerde Frankrijk het land te veroveren, op zee bestookte Engeland de Nederlandse marine en gezamenlijk belaagden Munster en Keulen de noordoostelijke provincies. De Republiek dreigde kort gezegd van de Europese landkaart te worden geveegd. In de geschiedschrijving staat 1672 daarom te boek als het Rampjaar – vanuit het Nederlandse perspectief nog altijd een treffende parapluterm. Het was bovendien een jaar dat langer duurde dan twaalf maanden, want aan het eind van 1672 was de oorlog nog lang niet voorbij.¹

Hoewel een aanzienlijk deel van het land in 1672 in vijandelijke handen viel, kon het tij weldra worden gekeerd door waterlinies te vormen en terug te vechten. Op zee voorkwam de Nederlandse oorlogsvloot een vijandelijke landing. Nadat de Nederlandse landlegers op orde waren gebracht, werden vervolgens gevallen vestingsteden en hun omgeving heroverd. Het westen en het noorden van het land bleven grotendeels buiten schot door de enorme inundaties, een typisch Nederlands wapen. Wel kregen de kustprovincies te maken met de lasten van de oorlog, zoals groepen vluchtelingen uit de bezette delen van het land en belemmeringen van de handel. De belegering van de vesting Groningen door het Keuls-Munsterse

Verzet en vrijheid

leger is uitzonderlijk in het oorlogsverloop, omdat de stad deze in de zomer van 1672 wist te doorstaan. Het einde van dit beleg, op 28 augustus 1672, was dan ook een keerpunt in de oorlog.²

De noordoostelijke provincies moesten zich in 1672 met name verweren tegen de legers van de Munsterse prins-bisschop Christoph Bernhard von Galen (afb. 1).³ Om die reden wordt het Rampjaar in deze regio ook wel het Bisschopsjaar genoemd. De benaming van het conflict in het noordoosten is de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674), een oorlog die samenviel met de Hollandse Oorlog (1672-1678) tegen Frankrijk en de Derde Engels-Nederlandse Oorlog (1672-1674).⁴ Achteraf gezien waren al deze oorlogen de opmaat van de langdurige en vooral Franse strijd om de macht van de Republiek te breken. Deze periode eindigde met de Vrede van Utrecht (1713) en wordt tegenwoordig gemakshalve de Veertigjarige Oorlog (1672-1712/3) genoemd.⁵

In 2022 is op tal van plaatsen aandacht geschonken aan het feit dat 350 jaar eerder de Republiek haar Rampjaar beleefde. De gebeurtenissen van 1672 werden herdacht in vele bijeenkomsten en bediscussieerd

op diverse congressen en symposia. Zo organiseerde het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap op 22 april 2022 in 's-Hertogenbosch het congres 'Bloed, kruut en tranen. Betekenis en herdenking van het Rampjaar 1672'. Tijdens dit congres werd zelfs de geur van 1672 gepresenteerd, een novum vanuit het onderzoeksproject Odeuropa.⁶ Ook waren er in 2022 tal van andersoortige activiteiten zoals museale tentoonstellingen, muziekluitvoeringen, re-enactments en wandelen fietstochten in bijvoorbeeld waterliniegebieden. Verder verschenen er nieuwe publicaties en werden er podcasts en clips gemaakt.⁷ Tijdens het jaar werd de publiciteit rondom al deze activiteiten verzameld en verspreid door het Platform Rampjaar Herdenking, dat op zijn website het grote aantal lokale initiatieven uitstekend weergaf.⁸

Het spreekt voor zich dat Groningen in 2022 zijn partij meeblijs, als stad die in de zomer van 1672 in de frontlinie lag en de vijand op afstand hield. Het Gronings Ontzet wordt nog jaarlijks gevierd op 28 augustus, een feest dat in de volksmond Bommen Berend heet, tegelijk de bijnaam van de Munsterse bisschop Bernard van Galen.⁹ Traditiegetrouw orga-

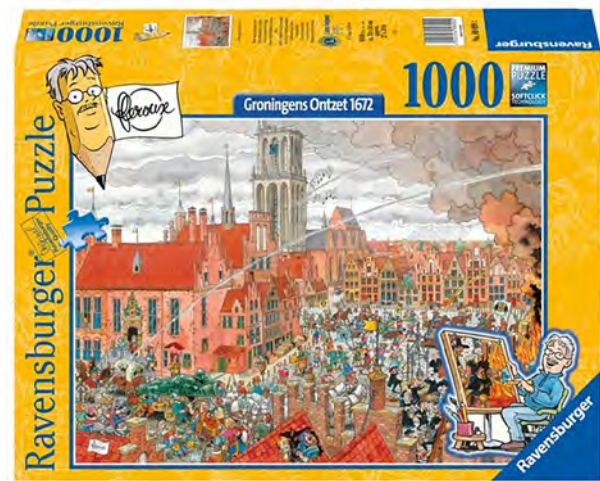
1. Portret van Bernard van Galen, bisschop van Munster, ongedateerd.

Prentmaker Christiaan Hagen. Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.120407.

Verzet en vrijheid

niseert de Koninklijke Vereeniging voor Volksvermaken een aantal festiviteiten zoals het NNO 28 Augustusconcert, de Paardenkeuring en een spectaculair vuurwerk. Vanwege het herdenkingsjaar waren er in 2022 veel meer evenementen en creatieve uitingen dan gebruikelijk. Zo realiseerde het Groninger Museum de tentoonstelling ‘Stad houdt stand – 350 jaar Groningens Ontzet’¹⁰ en zorgden de Groninger Archieven voor onder meer de digitalisering van de imposante ‘verhalenkaart’ uit 1672 die de landmeter Jannes Tideman vervaardigde.¹¹ De Koninklijke Militaire Kapel ‘Johan Willem Friso’ en een aantal solisten kwamen in Coevorden en Groningen met het meertalige stuk *Bommen Berend – Een overweldigende muzikale belevenis* en de theatergroep Waark speelde op vele locaties de muzikale voorstelling *Staat n Bisschop veur Stad*. Nog een voorbeeld van het brede palet aan activiteiten is de unieke Bommen Berend-legpuzzel (afb. 2) die Frans le Roux speciaal voor de gelegenheid ontwierp.

Ook de Rijksuniversiteit Groningen werd in 2022 in de festiviteiten betrokken. De afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek presenteert

2. Legpuzzel ontworpen door Frans le Roux ter gelegenheid van 350 jaar Groningens Ontzet in 2022.

de zowel een permanente digitale als een tijdelijke fysieke tentoonstelling gericht op materiaal uit haar collectie.¹² UB-medewerker Frank den Hollander kwam met de humoristische clip *Hai is vot*.¹³ De RUG-Scholierenacademie startte een project om via lespakketten de kennis over 1672 op een aantrekkelijke manier in het basis- en voortgezet onderwijs te verspreiden. Daarnaast organiseerde de universiteit op zaterdag 27 augustus 2022 in het Academieggebouw een publiekssymposium met dezelfde titel als

dit boek (afb. 3), waarin de uitgewerkte versies van de gehouden voordrachten staan. Het gaat om vier bijdragen die tot nog toe onderbelichte aspecten van het beleg en ontzet van Groningen behandelen. De auteurs verschaffen nieuwe gegevens en inzichten over de verspreiding en de receptie van het nieuws over Groningen in 1672, de rol van de Groninger

academische gemeenschap in het verzet en de gevolgen van de strijd in het noordoosten van Nederland voor de grensregio's in het huidige Duitsland.

In de eerste bijdrage gaat Joop W. Koopmans in op de vraag hoe de toenmalige Hollandse kranten het nieuws over de gebeurtenissen in Groningen oppakten en wat tijdgenoten daarover buiten de stad wisten

3. Het publiekssymposium 'Verzet en vrijheid: Het Gronings Ontzet van 1672 en de universiteit' op 27 augustus 2022 in de aula van het Academieggebouw van de Rijksuniversiteit Groningen.

Foto Gerhard Taatgen.

Verzet en vrijheid

of konden weten. Koopmans toont aan dat er weliswaar veel correcte nieuwsfeiten werden verspreid, maar dat er ook geruchten de ronde deden die achteraf gezien onjuist bleken te zijn. Het duurde altijd een aantal dagen voordat het laatste nieuws over Groningen kon worden gepubliceerd in kranten en pamfletten. Het lezerspubliek verkeerde hierdoor permanent in onzekerheid over de stand van zaken. Veel aspecten werden pas na verloop van tijd goed duidelijk. Kunstenaars werkten aan de nadere duiding mee door het eerder gepubliceerde nieuws te verbeelden op prenten en kaarten. In het geval van spotprenten ging het om versterking van negatieve vijandbeelden.

Judith Brouwer bouwt voort op het thema van de berichtgeving in 1672 in haar hoofdstuk over de wijze waarop het nieuws in brieven en pamfletten werd weergegeven. Zij put informatie uit onder meer de tijdens Nederlands-Engelse zeeoorlogen gekaapte brieven die nooit hun plaats van bestemming hebben bereikt en als *Dutch Prize Papers* worden bewaard in the National Archives te Kew (Londen). Verschillende brieven getuigen van kennis bij de schrijvers over de gebeurtenissen in en rond Groningen. Brouwer

verbindt de informatie uit de brieven met pamfletten en prenten die in 1672 mogelijk als inspiratiebronnen voor briefschrijvers in Holland hebben gediend. Zelfs enkele maanden na het ontzet vonden sommigen het nog de moeite waard om te beschrijven dat Groningen had standgehouden.

Arjen Dijkstra laat zijn licht schijnen op de bijdrage van de academische gemeenschap aan het verzet tijdens de belegering. In Groningen gingen de studenten voorop in de strijd tegen Bommen Berend. Vrijwillig boden zij aan om mee te helpen met de verdediging van de stad, vervolgens kregen zij een van de meest gevaarlijke plekken op de stadswallen toebedeeld. Tijdgenoten en volgende generaties loofden de Groninger studenten voor hun heldhaftigheid. Dijkstra laat zien waarom het zo bijzonder was dat de studenten aanboden mee te vechten. Door een vergelijking te maken met wat er aan andere universiteiten in de Republiek gebeurde, toont hij dat de opstelling van de Groningse studenten een uiting is van een grotere ontwikkeling. De positie van de student aan de Nederlandse universiteit veranderde, en dat uitte zich in de verantwoordelijkheid die ze vroegen en ook kre-

gen van hun hoogleraren. Dat was niet een fenomeen dat zich tot Groningen beperkte, maar is ook op andere plekken waar te nemen.

Uiteraard speelden het beleg en ontzet van Groningen zich niet in het isolement af. Het verloop en de uitkomst ervan hadden gevolgen voor de omgeving, niet alleen rond de stad zelf, maar ook daarbuiten. Benjamin van der Linde onderzoekt hoe de Duitse steden Lingen en Meppen evenals het graafschap Oost-Friesland in de Tweede Munsterse Oorlog betrokken raakten. Meppen was een belangrijke vestingstad in het bisdom Munster en kreeg te maken met inkwartiering van een groot aantal troepen, zowel vóór als na het beleg van Groningen. Het graafschap en de stad Lingen overkwamen hetzelfde nadat Munster dit gebied op de Oranje-Nassaus had veroverd. Oost-Friesland was bij de oorlog betrokken door de aanwezigheid van Nederlandse garnizoenen en lag op een van de bisschoppelijke routes richting Groningen. Van der Linde beklemtoont dat er grensoverschrijdend onderzoek nodig is om de complexiteit van de Tweede Munsterse Oorlog nog beter te kunnen doorgronden.

Herdenkingen van historische gebeurtenissen worden altijd gekleurd door de tijdsomstandigheden. De tragische achtergrond van de viering van 350 jaar Gronings Ontzet in 2022 was de verwoestende oorlog die Rusland in dit jaar voerde tegen zijn buurland Oekraïne. Hierdoor realiseerde Europa zich weer eens al te goed dat vrijheid niet vanzelfsprekend is en verzet geboden is wanneer internationale waarden met gewelddadige voeten worden getreden. In zijn 28 Augustus Rede stond generaal buiten dienst Dick Berlijn daarom nadrukkelijk stil bij de oorlog in Oekraïne en ‘de prijs van onze vrijheid’ in het algemeen.¹⁴ Via blauw-gele vlaggen was Oekraïne ook zichtbaar in het Groninger straatbeeld in het weekeinde van 28 augustus, in combinatie met de vele wit-groen-witte stadsvlaggen die het stadscentrum sierden.

Tijdens de totstandkoming van dit boek was de uitkomst van de Russisch-Oekraïense Oorlog nog niet bekend. Bij de volgende viering van het Ontzet van Groningen kan hopelijk worden teruggeblikt op de gewenste afloop van de oorlog in Oekraïne in de vorm van een overwinning van de democratische vrijheid. Dat zou de bekroning zijn op het heldhaftige

Verzet en vrijheid

verzet tegen de agressieve Russische schending van de Oekraïense soevereiniteit. Historische vergelijkingen gaan vaak mank, maar in dit geval ligt de parallel met 1672 voor de hand. In zowel 1672 als 2022 is er sprake van ongebreidelde en niet te accepteren machtsaspiraties, met verzet als reactie. Oorlogsagressie is helaas van alle tijden, maar dient ook te allen tijde gestopt te worden.

Tot slot willen wij de fondsen bedanken die de uitgave van deze publicatie financieel mede mogelijk hebben gemaakt. Dat zijn het Groninger Universiteits-

fonds, het Nicolaas Mulerius Fonds en het Ubbo Emmius Fonds. Daarnaast past hier een woord van dank aan Raingard Esser, die het contact met Benjamin van der Linde legde, evenals aan Bote Smid, die ons op het idee bracht dit boek te maken. Verder zijn wij dank verschuldigd aan het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen dat het symposium op 27 augustus financieel mogelijk maakte en degenen die met ons dit symposium organiseerden: Johannes Epping, Merel Raven, Frederika Cazemier en Monique Peperkamp.

Bommen Berend in het Nederlandse nieuws van 1672

EIGENTIJDSE BERICHTGEVING OVER HET BELEG EN ONTZET VAN GRONINGEN

Joop W. Koopmans

De uitkomst van het beleg van Groningen in 1672 is bekend, tenminste bij de Groningers. Zij vieren nog ieder jaar dat Christoph Bernhard von Galen, als prins-bisschop van Munster, op 28 augustus 1672 het beleg van hun stad beëindigde. Ruim een maand hadden de bisschoppelijke troepen zich ten zuiden van de huidige binnenstad verschanst en deze bestookt met bommen, kogels en granaten. Maar zij waren er niet in geslaagd de vesting in te nemen. Voor de inwoners van de Republiek was de terugtrekking een lichtpunt in een tot dan toe rampzalig verlopend jaar. Grote delen van het land waren veroverd door Keuls-Munsterse en Franse legers. Op zee moest er strijd worden geleverd

tegen de Engelsen. Alleen de kustprovincies wisten stand te houden, door de vijand via waterlinies op afstand te houden, invasies vanuit de Noordzee te verhinderen en zich ook te land met wapens te verweren. Daarbij werd dankbaar gebruik gemaakt van de hulp van bondgenoten.¹

Voor tijdgenoten was de uitkomst van het oorlogsverloop in 1672 allerminst bekend. Zij zaten er midden in en leefden tussen hoop en vrees, in afwachting van nieuwe oorlogsberichten. Doorgaans was nieuws uit Groningen in deze tijd enkele dagen onderweg om bijvoorbeeld Amsterdam te bereiken. Dit betekent dat verstuurd nieuwsbrieven bij aankomst al lang en

Verzet en vrijheid

breed door de tijd waren ingehaald. Zeventiende-eeuwse nieuwsmedia hadden naar huidige maatstaven dan ook een geringe actualiteitswaarde. Veel vaker dan tegenwoordig zal men vertwijfeld de vraag hebben gesteld hoe een situatie zich in de tussentijd ontwikkeld kon hebben. Toch bleek ook nieuws dat in hedendaagse ogen oud en achterhaald is, gewenst. Dan wist je in ieder geval wat er enkele dagen eerder of nog langer geleden buiten je eigen leefgebied was gebeurd.²

Een van de nieuwe media in het zeventiende-eeuwse Nederland was de gedrukte krant.³ In 1672 waren er langlopende kranten in Amsterdam en Haarlem. Daar werden de *Amsterdamse Courant* en de *Oprechte Haerlemse Courant* gemaakt. Deze kranten werden vervolgens verkocht in een groot deel van het land en bereikten ook omringende landen en het Oostzeegebied.⁴ Bestudering van hun edities van 1672 verschaft inzicht in de nieuwsvoorziening over de benarde omstandigheden in het zogeheten Ramp- of Bisschopsjaar. Wat konden tijdgenoten toen weten over het verloop van de oorlog, die voor het noordoosten van het land de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674) betekende?

Deze bijdrage is beperkt tot de vraag welk nieuws er over het beleg en ontzet van Groningen via de genoemde kranten werd verspreid. Welke feiten, geruchten, onzekerheden en verwachtingen publiceerden zij en waar kwam de geplaatste informatie vandaan? Klonk daarin hoop of wanhoop door? Het accent ligt op de *Oprechte Haerlemse Courant*, omdat van de *Amsterdamse Courant* slechts enkele exemplaren uit de cruciale periode van het beleg en ontzet van Groningen bewaard zijn gebleven.⁵ Na een overzicht van het krantennieuws over de belegering en haar einde volgt hieronder een reflectie op dit nieuws. Ook andere media die in deze tijd aandacht schonken aan de gebeurtenissen in Groningen, zoals nieuwspamfletten en prenten, komen beknopt aan bod.

Stinkpotten, overlopers en volhouders

De *Oprechte Haerlemse Courant* had in 1672 drie edities per week en verscheen op dinsdag, donderdag en zaterdag bij de firma Abraham Casteleyn, onder de hoede van de weduwe Margaretha van Banken.

De *Amsterdamse Courant* had alleen edities op dinsdag en zaterdag. De Amsterdamse uitgaven werden volgens toerbeurt door verschillende uitgevers op de markt gebracht.⁶ Beide kranten besloegen twee pagina's (een voor- en een achterkant) met elk twee kolommen, in folioformaat, wat ongeveer overeenkomt met het huidige tabloid. Het merendeel van de kopij was politiek en diplomatiek nieuws uit het Europese buitenland. Het veel geringere aandeel binnenlands nieuws was vooral gericht op de Hollandse handel en de politiek in Den Haag voor zover die openbaar was. Maar deze verhouding veranderde in 1672 meteen toen het land in het zuiden en oosten werd aangevallen. Hierdoor werd het Nederlandse nieuws dominant in de kranten. In de zomer van het Rampjaar kwam ook Groningen in beeld van de Hollandse nieuwsleveranciers.

In de eerste zomerweken van 1672 betrof het nieuws nog vooral de bisschoppelijke opmars in Overijssel en Drenthe. Zo ging een bericht uit Groningen van dinsdag 12 juli, geplaatst in de *Oprechte Haerlemse Courant* van zaterdag 16 juli, over beschietingen van Coevorden.⁷ In de Haarlemmer zater-

dageditie van 23 juli verschenen twee eerste berichten uit Groningen over de toestand in de stad zelf, beide 19 juli gedateerd.⁸ Nadat duidelijk was geworden dat Coevorden 'seer schandelijk' in Munsterse handen was gevallen, had Groningen orde op zaken gesteld onder leiding van de Boheemse edelman Carl von Rabenhaupt – in de krant 'Rabenhooft' genoemd. Er was een grote krijgsraad gehouden. De 4.000 aanwezige soldaten hadden een nieuwe eed moeten afleggen en beloofd dat zij de stad goed zouden verdedigen. Ook de burgers waren dat van plan volgens het bericht. Een luitenant was wegens niet gespecificeerd wangedrag opgehangen. Twee anderen zouden nog ter dood worden gebracht: een in de stad aanwezige 'rijcke boer' die met de bisschop zou hebben gecorrespondeerd en een wachter die een van de stadspoorten 's nachts niet goed had afgesloten.⁹ Kanonschoten van de vestingwallen waren voor de burgerij het teken geweest dat de vijand naderde. Lezers konden uit deze gegevens concluderen dat de gelederen werden gesloten in Groningen en dat de stad zich daadkrachtig voorbereidde op een beleg.

Verzet en vrijheid

Op 26 juli, vijf dagen na de aankomst van het vijandelijke leger, meldde de Haarlemmer krant nog dat het weliswaar onveilig begon te worden rond Groningen, maar dat de stad nog niet belegerd was. De Munstersen hadden ten zuiden van Groningen een brug gebouwd over het Hoornsediep, maar die hadden de Groningers weer vernietigd. Volgens een bericht uit Leeuwarden van 23 juli, geplaatst in de *Amsterdamse Courant* van 26 juli, hadden de Munstersen de stad intussen wel al opgeëist. De Amsterdammer maakte zo als eerste van de twee Hollandse kranten het begin van het beleg bekend. De Groningers zouden niets willen weten van capitulatie en van plan zijn hun vesting tot de laatste man te verdedigen, zo vervolgt de nieuwsschrijver.

Dat er eveneens in het noorden met waterlinies werd gewerkt blijkt uit de zinsnede: ‘oock staet daer alles onderwater, gelijk mede alhier’ (afb. 1 en 2).¹⁰ Ten westen en ten oosten van Groningen waren inderdaad grote gebieden onder water gezet om de Munstersen dwars te zitten.¹¹ Zo kon de bevoorradings van de stad via zowel het Reitdiep als het Damsterdiep doorgaan. Passanten hebben zonder twijfel

ook mondeling informatie over zulke lokale omstandigheden verspreid.

In de Haarlemmer werd de aankomst van Bernard van Galen bij Groningen bevestigd in de editie van donderdag 28 juli, via een bericht uit de stad van vijf dagen eerder. De bisschop zou zich met een leger van 20.000 soldaten in loopgraven verschansen tussen de zuidelijke stadswallen en het gehucht Helpman boven Haren. Ongeveer vijftien vijandelijke soldaten, getypeerd als ‘heel slecht Volck’, waren opgebracht. Groningen had versterking gekregen van ongeveer 200 Poolse en Zweedse soldaten, die waren voorzien van strijdbijlen. In Oost-Friesland waren intussen zo’n 300 à 400 Brandenburgse troepen gearriveerd. Uit dit nieuws konden de krantenlezers opmaken dat de Groningers er niet alleen voorstonden.

In dezelfde editie viel ook te lezen dat Munstersen de Groninger dorpen Visvliet, Zuid- en Noordhorn, Niekerk en Grijskerk hadden geplunderd. Vele dorpelingen waren op de vlucht geslagen. Op het platteland was het dus beduidend gevaarlijker dan in de stad. Krantenlezers die wisten waar de genoemde dorpen lagen, konden bovendien bedenken dat de

Munstersen ten westen van de stad Groningen huis-hielden.¹² Eerder was gebleken dat zij eveneens het Oldambt belaagden en probeerden de vesting Bour-tange in te nemen.¹³

Hoopvoller nieuws over de situatie in Groningen – tenminste vanuit het perspectief van de Nederlanders – volgde in de eerste week van augustus. In Den Haag was vernomen dat de Munsterse soldaten zich weer hadden teruggetrokken uit Groningen.¹⁴ De Haarlemmer krant van zaterdag 6 augustus versterkte dit achteraf gezien onjuiste nieuws met een Amsterdams bericht van een reiziger uit Hamburg. Die had vanaf de Waddenzee allemaal vuren gezien en van een passerend schip gehoord dat de bisschoppelijke troepen het beleg hadden opgebroken. Op hun terugtocht zouden ze verschillende dorpen in brand hebben gestoken. Dat was voor hem uiteraard de verklaring voor alle vuren die hij had waargenomen.

Eén zwaluw maakt nog geen zomer, zo zullen verschillende lezers van de Haarlemmer hebben gedacht. Zeker toen uit een tweetal berichten vanuit Groningen van 2 en 5 augustus in de editie van dinsdag 9 augustus bleek dat de belegering helemaal nog niet was

beëindigd. Maar daaruit viel ook op te maken dat de stad nog steeds volhield. Wel zouden Munsterse soldaten onderweg zijn naar Houwerzijl, een dorp ten noordwesten van Groningen gelegen aan het Reitdiep, om daar te proberen de aanvoerlijn naar de stad af te snijden. Hieruit kon men afleiden dat het Keuls-Munsterse leger Groningen nog niet volledig van de buitenwereld had afgesloten.

Intussen waren er iedere nacht over en weer aanvallen, zo vervolgt het nieuws uit Groningen. Op 1 augustus was een geblinddoekte tamboer de stad binnengeleid om een brief te overhandigen aan de stadsregering. De bisschop verlangde onmiddellijke overgave. Aan deze eis was geen gehoor gegeven, ‘waarop den vyandt den volgenden nacht seer sterck met groote bomben’ de stad had bestookt. De nieuwsschrijver sluit af met de geruststellende woorden dat deze bommen weinig schade hadden teweeggebracht. Later zou blijken dat het Munsterse spervuur tijdens de belegeringsweken wel degelijk tot slachtoffers, beschadigingen en branden in Groningen had geleid, want Bernard van Galen had zich voortdurend gemanifesteerd als ‘Bommen Berend’.

TURCKYEN.

SMirra den 17 May. De Hollandsche Schepen die hier leggen / krijgen wernigh labinge / alsof men noot Oozlogh beducht is / en sullen doch geen Schepen vertrecken / noot dat een goet Convon hebben behoumen. Dooz' seheet Asia weder veel Paalsche verlamt / alsof de Sacken noot geen een waeren Oozlogh tegen de Poolen te witten boeren.

ITALIËN.

Roma den 2 Julij. Voorleden Sondagh's morgens, begat sich den Ridder Mocenigo, Venetiaenschen Ambassadeur, met een gevolg van meer als 100 Karoussen, en een besondere Pompe, soo wegen de kostelijckheit van de Karoussen en Leuvenen, als wegen den grooten roodoop, van Pallaten en Edelen, soo Roomische als Venetiaensche na 't Paleys, om sijn eerste audientie by den Paus te hebben, en gingh daer naar den Kardinael Piarroon mede begroeten, met den welken geen andere discouren, als van Complimenten, voorvielen: alleen seide sijn Excellentie, dat hy ordre halt om klachten te doen, wy de naem van de Republije, om dat den Paus de selve in de voorgaende Promotie voor by gegaan had met de middagh begon sijn gedachte Excellentie de vrienten van het Sacro Collegio, met die van den Kardinael Barbiria en van de Koninginne van Sweden. Dooz' seiven dagh maakte den Paus eenige kleyne veranderingh in het Hof, verklarende Monsieur Durasio voor Vice Legat van de Republije, Monsieur Baff voor Gouverneur van Loreto, en Monsieur Nellini voor Secretaris van de Congregatie dell' Acque.

Venenen den 8 Julij. Sijtten azebuerden alhier 2 Schepen met alderhande koopmanschappen van Smirna / hebbende noch eenige andere, komende van Constantijnopol / Smirna / en andere Wabens in de Aeouan / in Tilia gelaten. Met gedachte Schepen verstaeruen / dat in het Ottomaanische gebied, niet anders als van den Oozlogh geobscouert werdt / die den grooten Heer stont te ondernemen, den welken ondertussen sijn Marich met kleyne daghtreken voortsettede, sonder dat men wote of het selue geschiede / om sich niet te veruuejen / of gelich andere seiden / om eerst te azebuen van den vorlande der saken in Asia af te waechten almaat den byroet / volgens de sijngh van Smirna / noch geduerigh toecou / en soddanigh geschapen stont dat niet sonder bloedstortingh soude begelyt werden. Onsen seident by den Dyoer Hartogh van Ottomanen werde in 't hogh hier weder in bet wach.

VRANCKRYCK.

Parijs den 16 Julij. De laetste tijdinge die men hier van sijn Majesteyt heeft gehade / met de Princeslanders is van stercken afmer den Prince van Conde een en ontangen ouer sijn sante te bedde leggen / waer ouer onder de Dames van sijn huys by eenige onseketenis is gewest. Den Spaenschen Enboye alhier sijn onsechet by de Koninginne genomen hebbende / heeft bescheert / dat in 3 a 4 Weken ooch Oozloge van Spanje tegens dese Ricon soude verlaet werden / en dat de Spanjaerden geen macht in de werelde haer van Godt vergant soude halaten te gelycken / soo lange de Dieren in de Dierematche Pradieren met wate vermaecht, waerom men gelooft / dat sijn Majesteyt noch dese Maent in Perdon hier sal sijn ouer dese sake naeder te naer-plegen. Men schijft van Denetien dat Monsieur de Louue / onsen Ambassadeur daer was aengekomen / hebbende in sijn reyse met de Hartogen van

Mantua / Saboyen en Modena geacoerdeert dat 30000 Mannen de aemlaende Winter in hare Stater gelogert sullen werden. De Seeftelijke alhier hebben een gescheit verbaedicht om aen sijn Majesteyt te behandigen / men secht / dat beheit een oorde over de selighe in alle geconuactierde plaeten en landen van den Koningh. Men heeft niet doorheer verlaen de oorde van den Hartogh van Longuile / waer mede de Franse affairen in Poolen by sullen veruuejeren. Eenige wilsen hier spargeren een Drede met Hollandt die op handen sou sijn / waer men sijn niet sijn waer selich soude komen / alsof eenige Dozjen armen en den Oozlogh daer eenigh schijnt geuort te sullen werden.

ENGELANDT, &c.

London den 16 Julij. Den Heer van... extra-ordinaire Enboye van Hollandt is alhier aengekomen, hebbende aen sijn Majesteyt bekenet gemaecte het auancement van sijn Hoogheyt den Prince van Orange tot Stadthouder van die Provincie, welke tijdingh hier besonder aegenatem te Hore is gewest; men gelooft dat men nu hiet van een Vrede sal handelen en hooren, wyl de Gemeente alhier oock Ier daer na verlangh, zijnde jaloes over de Progressen van Vranckrijk, en bedroeft over den sechten handel door het Rillaen der Zeevaert. De Wisselinghe der geuangen met Hollandt is oock geschiedt. Van onse Vloot is tijding dat door het selue harde Water wel 4 a 7 Schepen op de H-landsche Kull souden vergaen sijn. Onse Heeren Ambassadeurs by den Koningh van Vranckrijk, werden noch dese Weeck herwaerts te rugge verwacht, als wanneer men sal vernemen, wat inclinatie Vranckrijk toont tot de Vrede.

DUYTSLAND en d'aenpalende Rijken.

Weenen den 11 Julij. De Erpse van Poolen hier aengekomen / is wederom te rugge afgerouen / met delste van assistentie noot die kroon / in geual van onse: sietten sijn de 8 Regimenten gelich wooren gedacht / gelast haren Marich doo: Sijtten in Poolen te nemen / en waeren de Iderwingen niet Ier groote hier reuuejeren. Op de Instanen van verheerder sijn in Dertien / dat sich sijn Keiserliche Majesteyt in de laste van Vranckrijk sulde verlaeren / soo werdt nu gemelae verlaeringe verbaedicht / in siet men de selue dagtelichs te gemer. Daer is oorde afgaen / aen de Keiserliche Troepen / tot assistentie der Princeslanden geobdancert / dat sijn hebben sullen te conuuejeren / by den Heer Keurvorst van Brandenburg / sijnich dat selamenlich met noch andere Dozjen een uersenteliche in groote macht sal wate maken.

Berlijn den 16 Julij. Op de Keiserliche orde heeft de Rijcksdagh alhier op 't spoedighs gelae de Arme in 't Veldt te brengen, tot dien eynde sijn de gelderen versamelt, en de Generael-Persoenen op ontboden. Den Heer Keurvorst van Beyeren sou oock een goet gros in 't Veldt brengen. De Switers die Vranckrijk dienen, sijn veele weder op ontboden, alsof de Cantons blooft was, dat niet tegen de Vereenighde Provincie soude gebruyct werden, gelich men na Ier geschieden.

Berlijn den 18 Julij. Engellieren is sijn Keurvorstelijke Doorlichticheyt, met een senienelliche Cavallerye, van hier in persoon, na sijn Arme verrocken / die, soo haet daer by sal aengekomen sijn, voorts de Marich na de Rijckant sal naeren, om sich te conuuejeren met

de Keyserlijke Troepen, en die van andere Duytsche Vorsten.

Hamburg den 18 Julii. De Keur-Brandenburghsche Volckeren, dus lange in 't Stirt Minden gelegen hebbende, souden den 16 deser beginnen te marchieren na de Westfalen, soo dat nae alle apparentie een divertie van de Munsterse defassien sullen maken: De ander Auxiliare Volckeren waren oock soo na gekomen, dat op de ordere van haer Principalen, terhondt konden conjuungeren. De Sweedische Troepen komen sterckaf na 't Stirt Breemen.

Keulen den 23 Julii. Den Koningh van Brandenrych is na met sijn groetie macht aen de Sabantische hant gewaarchteert / daer oock al eenige plaetsen heeft gewonnen, maar mis den continuellen tegen han de wegmiet na begerde geduytschen. De verloopen Soldaten seggen datter sulch een schick is in het Franche Legie om het aghonen der Auxiliare Armer dat onwillig sijn hooger in 't Holland op te trecken.

NEDERLANDEN.

Hartogenbosch den 20 Julii. De Franche hebben haer ontrent Blamen laten sien / als oock aen de Zabantsche hant tot Dint / maer seert giteren en heemmen aenmandt meer vernomen / en soo de van binnen inkomende betichten / waeren opgehoken na heusen; even wel hadden de Stercke herdenue verduert / en met 1000 Mannen beset. Mits het hooge Water is men hier blygen bereet. De Stroopers in de Hartogenbosch, sijn verwacht met de maeste Heeren van Spanje, dat den Oorlogh daer tegen Brandenrych sal verklaert worden. Hier Duynscreken is 400 Mann gesicht / desgelicks yet andere Franche Duynscreken, men seght / dat wederom pers in Vlaenderen sullen onderneemen: maer men is daer wel op sijn hude.

Matricht den 22 Julii. De Franche van Congeren sijn in 't gesichte van dese Stadt geweest / maer op de wercdoet van 400 Mann yet die Duynscreken sijn de selve verdoent te rugge geweken / nalatende allen 4 Mannen die hier gedangen sijn ingehaght. Sitteren is een parise Franche by de onse aengetaert / komende soo se bezoghen yet het Legie des Koninghs booz 's Hartogenbosch, en de gevangenen die 10 a 12 sijn / verhalen dat den Koningh in Persoon vaerdigh stont om een heer na Paris te doen / datter sulchen schick was onder de Brandenburghsche Troepen / dat dese wegh trecken / seggende in 't Holland niet gekomen te sijn om Wartalen te houden / maer alleen om te sichten in te nemen: si verhalen oock, dat 's Hartogenbosch soo vol water stont / dat de Arme na heusen en hooger op water verdoent. Tot Ruych werd weder een groote quantiteit Ammonitie-boodt booz de Franche gebaeken, soo dat na alle sijn pers tegen dese Stadt sullen onderneemen / maer men is haer seer wel getroef. Tot Malsch bezoghen de Franse soopange maert dat

de Burgerz en Vorren / de selve beginnen doodt te schieren, soo maer eenighints meeter sien.

Letwaerden den 23 Julii. De Munsterse hebben Groeningen wel opge cycht, maer die van binnen verbaen als noch toe geen Capitulatie, maer willen han tot den laetsten man defendieren; oock sijn daer alles onder water, gelijck mede alhier; ondertruffchen spreect men van een besondere assistentie, die hier voor dese Provincie van Keur-Brandenrych stont te komen. Den Vyandt schijnt besonder het oogh na Emden te wenden.

Rotterdam den 24 Julii. Hier is 't alles in rust / en wercht men dagelicks aen de Versterkinge der Stadt. Daer sijn Dajhoets met nodige behoerten na 's Landt vloot geonden / soo dat die wel in 't hoijt verort in dese mocht sicken.

Euckensden den 24 Julii. Herwaerdt aen is groote vluchten yet Vriesland, alsoe de Munsterse daer al om quaet huys houden. Het Legie onder den General Luytenant Alux was ontrent Francker en Sneeke gecamppeert, en wierdt dagelicks stercker, soo dat aen die kant voor de Munsterse niet te doen sal vallen, als oock heeft men over al de Landen onder water gesele. Men fortificceert dese Stadt dapper; en de Burgerye is volcourtage.

Gravenhage den 24 Julii. Don Emanuel de Lira Extraordinarie Envoye van de Kroon Spanje, is giteren avondt alhier weder gekeert; en vallen vele besoght met de selve; oock seght men, dat sijn Excellentie den Grave de Monterey, den oorlogh tegens Franckerij soude verklaert hebben. De Gedeputeerden van de Admiraliteyten sijn noch alhier. Den Heer Overste Penitz is van hier na Brussel verreyt, om daer eenige ordere van sijn Keurvortelijcke Doorlochticheydt van Brandenrych af te leggen. De Vergaderinge van haer Ed. Gr. Mog. is gescheyden, en haer op morgen of overmorgen aen 't water te sijn. 's Landts vloot secht noch in seer goet positie, en sijn de Engelsche door liet laetste harde weer van onse Kuiten gellecken. Men seght, dat de Sententie tegen den bewulden Mombas, op morgen stont gepronuncieert te werden.

Gravenhage den 24 Julii. Sitteren betrocht sijn wooghend den Prince van Orange van hie wederom na 't Legie. Daer sullen weder eenige Troepen te samen gesucht werden / om met de selve het Legie te verstercken. De Franche souden den Doych om het hooge Water verclaren hebben / en assachen na heusen / alweer d'Heer Weidren sal commandereen.

Amsterdam den 25 Julii. Op 't Eplandt litch sijn eenige Munsterse geweest / maer werden van de Ingeseten aengehouden en gedangen na Eickhuysen gevoert. Van Hartingen schijft men / dat Groeningen sich niet defenderte. Sitteren sijn hier eenige Franche overloopers vast gebouden / die tapperetren / dat de Franche d'Heer vlieten een suiver droeght; en om de Franche na 't hantie bequamen, en in 't gemeen sichte van de Officiers getraetert werden; dan de Sulties kregen prompte betalinge. Van Nierhem is tijninght / dat den Prince van Conde aldaer aen de beter hand was. De Capitaynen Wierch en Kipendogaert hebben een Deductie of verontschuldinge / (wegen het overgaen van sijnberch aen de Franche) aen sijn hooghheid den Prince van Orange / misgaders den Raed van Staten, in d'uch ingegeven.

A M S T E L R E D A M,

Seducht by JOHANNES van RAVESTE 'N. Boeckverhooper en Ordinaris Druyckes deser Stede / op 't Water / in 't Schryf-boeck / den 26 Julii / 1672.

Verzet en vrijheid

Volgens een ander bericht in dezelfde Haarlemmer editie van 9 augustus werden bij de Ebbingepoort – gelegen aan de noordkant van de stad – troepen uit Holland verwacht. Via Zoutkamp trokken deze soldaten richting de stad. Dit correspondeert met een tijding in de *Amsterdamsche Courant* van dezelfde datum. Daarin staat dat er bij Enkhuizen enkele schepen met militairen bestemd voor Groningen waren gepasseerd. Daarnaast werd uit Zwolle gemeld dat het beleg van Groningen weliswaar voortduurde, maar dat het bisschoppelijke leger dit niet lang meer zou kunnen volhouden door gebrek aan voorraden.¹⁵ De *Amsterdamse Courant* van 9 augustus gaf bovendien door dat er aan Munsterse kant mogelijk al 5.000 soldaten waren gesneuveld, terwijl de Groninger verliezen rond de 1.000 doden zouden liggen.

Het volgende nieuws uit Groningen stond in de Haarlemmer editie van donderdag 11 augustus. Er waren 250 Friese manschappen binnengelaten en deze waren gehuisvest in het academiegebouw van de Groninger universiteit.¹⁶ Ook was er weer een tamboer opgedoken. Die had de opdracht twee belangrijke Munsterse gevangenen op te halen tegen losgeld.

Raubenhaupt wilde hen echter ruilen tegen ‘Schuylenburgh en Broersma’, omdat deze heren Coevorden ‘soo schandelijk’ hadden overgegeven.¹⁷ Het lijkt erop dat de tamboer onverrichterzake is teruggekeerd, of dat de nieuwsschrijver niet helemaal het fijne ervan wist. Die vervolgt namelijk direct met de mislukte nachtelijke poging van de Munstersen het Schuitendiep over te steken om Groningen aan de zuidoostkant te veroveren. Deze aanslag had aan Groningse zijde het leven van een burger en een soldaat gekost. De vijand was daarna doorgedaan met het bestoken van de stad met bommen en stinkpotten. Dat waren potten met vuur die brand veroorzaakten. Verder was er opnieuw een te prematuur bericht dat het beleg al zou zijn afgebroken.

Zowel de Haarlemmer als de Amsterdammer editie van zaterdag 13 augustus noemt vervolgens een tweede mislukte poging van bisschoppelijke kant om de stad aan de zuidoostzijde in te nemen, ditmaal langs een speciaal daarvoor aangelegde dam in het Schuitendiep. Groningen betreurde drie doden en nam 63 Munsterse soldaten gevangen, die allemaal werden opgehangen. Ook het afvuren van gloeiende

kogels en bommen op de stad was doorgegaan. Ondertussen werden er tenten opgebouwd voor al het nieuwe soldatenvolk in Groningen. In dit soort passages klinkt impliciet door dat de stad voor grote logistieke uitdagingen stond tijdens het beleg.

Voor de buitenwacht werd bovendien duidelijk dat de Groningers weinig ophadden met praatjesmakers. Dat blijkt uit een bericht van Amsterdam gedateerd 15 augustus. Daar had een Friese schipper, die op 12 augustus was vertrokken uit de haven van Delfzijl, verhaald over een overloper uit het bisschoppelijke leger. Deze persoon had verkondigd dat de bisschop geraakt zou zijn door een schot uit de stad en aan zijn verwondingen was overleden. Groningen zou hem gevangenhouden zolang zijn woorden niet bevestigd waren en straffen als zijn verklaring onwaar zou zijn, aldus de schipper.

De *Oprechte Haerlemse Courant* plaatste dit verhaal in de editie van dinsdag 16 augustus onder de mededeling dat er geen brieven uit Groningen waren binnengekomen. Dit kan duiden op stagnerende postverzending en geeft tegelijk aan dat de krant intussen een verwachtingspatroon had gecreëerd bij haar le-

zers wat betreft nieuws over het noordelijke front. De *Amsterdamse Courant* bleek in de editie van dezelfde datum wel aan de nieuwsbehoefte te kunnen voldoen, want publiceerde een bericht uit Groningen van drie dagen oud over de aankomst van nieuwe versterkingen in de stad.¹⁸

Recent nieuws uit Groningen in de Haarlemmer volgde in de donderdageditie van 18 augustus. De stedelingen hadden nog altijd goede moed. Enkele vijandelijke officieren waren doodgeschoten. Vanaf de wallen was te zien geweest hoe hun lichamen op karren waren afgevoerd. Ook had men veel geschreeuw vanuit de loopgraven gehoord toen daarop kanonskogels waren afgevuurd. Lezers zullen hieruit hebben geconcludeerd dat er aan de kant van de vijand de nodige slachtoffers waren gevallen. De schade in de stad zou daarentegen meegevallen zijn en het aantal van vijftien Groninger doden in de voorgaande week wordt als een gering verlies afgedaan. Verder doet de nieuwsschrijver luchtig over de bouw van nieuwe aanvalswerken door de bisschoppelijke troepen. Die hoopten de Groningers met pas aangekomen soldaten wel weer te kunnen ruïneren.

Verzet en vrijheid

Daarnaast was er nog een Groninger expressebrief binnengekomen in Amsterdam met de raadselachtige boodschap dat er iets groots stond te gebeuren. Was dit een cryptische manier om aan te geven dat het overlijden van de bisschop zou worden aangekondigd of dat het ontzet van Groningen ophanden was? Het laatste bleek nog niet uit de volgende edities. Daarin wordt wel voortgeborduurd op het gerucht dat Bernard van Galen dood zou zijn, een bewering die niet bevestigd kon worden. Volgens een tijding uit Groningen van 13 augustus was de bisschop op drie plaatsen geraakt en in een bericht uit Leeuwarden van 14 augustus staat dat zijn ‘billen afgeschooten’ waren. Hij leek dus wel flink gewond te zijn. Opmerkelijk en ongewoon is het naschrift onder nieuws uit Amsterdam van 19 augustus: ‘P.S. Den Bisschop of Graef van Benthe[i]m is niet doot.’¹⁹ Zo werd op de valreep het oudere nieuws in dezelfde krant ontzenuwd. De graaf van Bentheim was een medestander van de bisschop en over hem gingen ook allerlei geruchten rond.

Verder probeerden volgens de Haarlemmer krant van zaterdag 20 augustus diverse groepjes overlopers

de stad binnen te komen. Sommigen waren zeer vermagerd, een aanwijzing dat de aanvoer van proviand naar het bisschoppelijke leger stokte. Vijf overlopers waren in hechtenis genomen, omdat ze de Groninger stadsverdediging probeerden te saboteren. Lezers konden deze informatie combineren met een bericht uit Keulen van 16 augustus, waarin wordt verondersteld dat de bisschop spoedig naar zijn thuisstad zou terugkeren om het leger van tegenstander Brandenburg het hoofd te bieden.²⁰

De drie volgende Haarlemmer edities, gedateerd 23, 25 en 27 augustus, bevatten soortgelijke berichten. Bij een hevige aanval was een van de Groninger stadspoorten kapotgeschoten en die was daarna met mest gevuld om de vijand de doorgang te belemmeren.²¹ Het ging om de Herepoort, maar dat staat niet zo precies in de krant. In de Herestraat hadden bommen enkele daken beschadigd. In de parallel gelegen Pelsterstraat was brand ontstaan, maar die was meteen geblust. Nog dagelijks meldden zich overlopers in de stad. Zij waren hun legerkamp ontvlucht vanwege gebrek aan voedsel en de stank van dode lichamen. Uit angst voor onbetrouwbare sujetten werden

enkele schepen met honderden overlopers van Groningen naar Holland overgebracht.

Daarnaast stond in de Haarlemmer van 23 augustus een bericht uit Amsterdam over reizigers uit Sneek die verhaalden over mislukte aanvallen door de bisschoppelijke troepen op de schans bij Heerenveen. Zij wisten ook te melden dat een bode uit Leeuwarden in Groningen was geweest. Die had gerapporteerd dat de Groningers zich niet van de wijs lieten brengen door de belegering. Het gebrek aan manschappen en materiaal in het bisschoppelijke leger werd gestaafd met een bericht uit Zwolle. Daar waren alle timmerlieden en mandenmakers gedwongen naar het Munsterse leger bij Groningen te gaan om dit te versterken. Zij moesten ongetwijfeld schanskorven maken van takken en die vullen met puin en aarde.²²

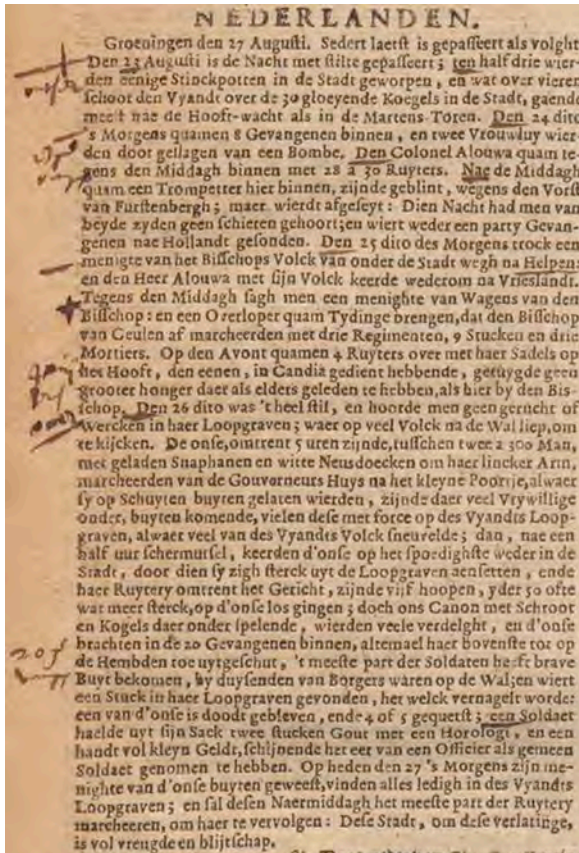
Ondertussen vertrokken vooraanstaande medestanders van Bernard van Galen uit diens leger, omdat ze niet meer geloofden in een overwinning. De bisschoppen van Munster en Keulen zouden van mening verschillen over de voortgang. Van Galen wilde volgens de Haarlemmer van 23 augustus de belegering voortzetten, terwijl zijn Keulse ambtsgenoot, Maxi-

miliaan Hendrik van Beieren, dacht dat afbreken verstandig was. De Nederlandse bevolking zal intussen wel begrepen hebben wie de ware vechtersbaas van de beide prelaten was. Het is ook veelzeggend dat dit krantenbericht een van de weinige is waarin de aartsbisschop van Keulen überhaupt wordt genoemd.

Vreugde over lege loopgraven

Al dit nieuws moet bij de lezers van de Hollandse kranten de verwachting hebben gewekt dat Groningen zou standhouden en het einde van het beleg aanstaande was. Een bericht uit Amsterdam van 26 augustus in de *Oprechte Haerlemse Courant* van de volgende dag zinspeelt hierop al, want bevat de treffende frase dat ‘die van Groeningen de eere sullen bekomen, van, nevens andere, te wesen voornaemste Helpers van ’t behoudt van onse Republijcke.’ Tijdgenoten constateerden dus al dat de Groningers het tij zouden kunnen keren in het oorlogsverloop.²³

Het duurde evenwel nog bijna een week voordat de Hollandse kranten zekerheid konden verschaffen over de Munsterse aftocht. In Haarlem waren voor

3. Fragment van de *Oprechte Haerlemse Courant* van 1 september 1672 over de laatste dagen van de belegering en het einde daarvan.

Exemplaar Noord-Hollands Archief via Delpher.nl.

de editie van 30 augustus namelijk nog geen brieven uit Groningen binnengekomen. De lezers moesten het doen met nieuws van reizigers uit Harlingen die vertelden dat het bisschoppelijke kamp voor Groningen in de nacht van 26 op 27 augustus was verlaten. Pas de Haarlemmer van donderdag 1 september herbergt het verlossende nieuws uit Groningen zelf, in een overzicht dat de verwickelingen vanaf 23 augustus beschrijft (afb. 3). Zo waren op de 24ste nog twee vrouwen dodelijk getroffen door bommen, had op de 25ste een overloper verteld dat de bisschop van Keulen zich al met drie regimenten had teruggetrokken en hadden de Groningers bij een uitval op de 26ste veel vijandelijke soldaten uitgeschakeld. Pas na 40 kolomregels volgen de woorden:

Op heden den 27's morgens zijn menigte van d'onse buyten geweest, vinden alles ledigh in des vyandts loopgraven; en sal desen naermiddag het meeste part der Ruytery marcheeren, om haer te vervolgen: Dese stadt, om dese verlatinge, is vol vreugde en blijtschap.

Het vertrek van het bisschoppelijke leger wordt ook in een tweede bericht uit de doeken gedaan. Duizenden hadden op de wallen staan kijken toen het stil bleef in het Munsterse legerkamp. Een groepje verkenners trof er vele schoppen, spaden en dode lichamen aan.

De Groningers zouden de loopgraven zo snel mogelijk hebben willen slechten. Een dag eerder hadden ze tijdens een uitval, uitgevoerd door zowel burgers als soldaten, de vijandelijke militairen in de loopgraven nog ‘als conijnen uyt haere [hun] hollen’ zien komen. Daarbij waren ongeveer 500 Munstersen omgebracht, naar het schijnt vooral door zelfstandig opererende Poolse soldaten. Andere Munsterse militairen waren door de Groninger ruitery opgejaagd. Daar hadden de Groningers van genoten, omdat het leek alsof degenen die te paard of te voet naar Helpman gingen ‘met swiepen [zwepen] gejaeght wierden’.

Het lijkt erop dat de krant de lezers wilde overtuigen van de waarheid van het nieuws over het ontzet door het vanuit verschillende bronnen weer te geven. Duidelijk werd ook dat de Groningers het beleg niet alleen verdedigend ondergingen, maar zich tegelijk

aanvallend opstelden door te proberen hun tegenstanders te verjagen. Verdere details over het vertrek van de bisschoppelijke troepen stonden in de volgende edities. Uit die van 3 september blijkt dat ook in Zwolle het nieuws over het ontzet van Groningen was doorgedrongen. Drie dagen later volgde in de Haarlemmer het bericht dat de Munstersen intussen Helpman hadden verlaten. Het leger was gedecimeerd door de vele overlopers, terwijl er sprake zou zijn van 4530 doden en 426 gewonden.²⁴ De exactheid van deze cijfers is bijzonder. Alleen daarom al is het de vraag of lezers de getallen voor waarheid hebben aangenomen.

Frappant is tot slot de constatering in de Haarlemmer editie van 8 september dat de bisschop het beleg niet uit angst voor Brandenburgse troepen op weg naar Munster had opgebroken, maar vanwege de grote weerstand die was ondervonden. De Groningers konden met andere woorden terecht trots zijn op de manier waarop er verzet was geboden. Die conclusie staat echter niet in het bericht, want dat sluit af met de aankondiging van een dank- en biddag een week later, ‘wegens de verlossinge van onse vijanden.’ Pro-

Verzet en vrijheid

testantse Groningers zullen de uitkomst als Gods zegen hebben ervaren. Maar ook de katholieke inwoners van de stad zullen blij zijn geweest dat het oorlogsgevaar geweken was en het gewone leven hervat kon worden.

Toch bleef de dreiging in de nabije omgeving van Groningen nog geruimte tijd voortduren. Na het ontzet zouden Rabenhaupt en zijn manschappen de handen vol hebben aan het verder terugdringen van de Munstersen. Nog in maart 1674 terroriseerden de bisschoppelijke troepen Winschoten en omgeving. In mei van dat jaar verlieten zij uiteindelijk het Nederlandse grondgebied, nadat de bisschop gedwongen was vrede met de Republiek te sluiten.

Het belegeringsnieuws onder de loep

Vóór 1672 stond er amper nieuws uit Groningen in de Hollandse kranten. Het oorlogsverloop in het noorden van het land en de belegering van Groningen moeten voor de krantenmakers van Haarlem en Amsterdam aanleiding zijn geweest lokale correspondenten te zoeken. Het is onduidelijk wie hun nieuws-

leveranciers waren. Mogelijk hebben die zich spontaan aangediend en gaat het deels om dezelfde personen die na afloop dagjournaals over het beleg zouden publiceren. In oorlogssituaties komen vaak pennen in beweging die in gewone tijden niet worden opgepakt. Uit de kranten blijkt in ieder geval dat het veelal ging om ooggetuigen die kroniekmatig oorlogsfeiten noteerden.

Een enkele keer wordt in de kranten een bron aangeduid, bijvoorbeeld een schipper of een of meer reizigers. Dit laatste geldt vaak voor berichten over Groningen die daarbuiten waren opgepikt. De *Oprechte Haerlemse Courant* lijkt bovendien een al dan niet tijdelijke nieuwsleverancier in Harlingen te hebben gehad, want in de periode 28 juli-27 augustus zijn er diverse berichten uit deze Friese havenstad gepubliceerd met informatie over de situatie in Groningen.²⁵

De *Amsterdamse Courant* kan een correspondent in Leeuwarden hebben gehad, want deze krant bevat een aantal berichten met de Friese hoofdstad als plaats van herkomst.²⁶

Vroegmoderne Nederlandse kranten kenden geen afbeeldingen en verschaften amper verklarende ach-

tergronden of uitleg bij de gepresenteerde feiten en geruchten. Dit geldt ook voor het Groninger belegeringsnieuws. De lezers van de Hollandse kranten werden ineens geconfronteerd met voor hen waarschijnlijk onbekende namen van Groninger straten, poorten en andere gebouwen, en evenzo van Ommelander dorpen, gehuchten, wateren en schansen. Een klein en geschoold publiek dat beschikte over topografische kennis of naslagwerken, zal een en ander hebben kunnen situeren. Voor de meeste lezers gold dit niet. Die moesten wachten op nieuwsoverzichten, prenten en kaarten. Zulk materiaal kon voor het merendeel pas achteraf op de markt gebracht worden, omdat het veel tijd kostte dit te produceren.²⁷ Daarmee was dan pas goed na te gaan in hoeverre het krantennieuws min of meer correct was geweest.

Lezers konden krantenberichten wel al tijdens de belegering leggen naast incidenteel verschijnende nieuwsbrieven. Zo publiceerde de Amsterdammer Theunis Dircksz in augustus 1672 op een zogeheten plano – een aan één kant bedrukt vel papier – een tekst met de titel ‘Victorieusen uytval, gedaen door die van Groningen op vrydag den 5. Augusti’. In de

opening gaat het over de zware beschietingen waarmee de stad in de voorgaande dagen te kampen had gehad. Daarbij was een vrouw omgekomen, terwijl haar kind op de arm ongeschonden was gebleven. Een uur later was daarentegen een andere baby ‘zuygende van ’s moeders borsten geruckt’ en te pletter gevallen. In dit geval mankeerde de moeder van dit kind verrassend genoeg niets. De auteur typeert de voorvallen als ‘miraculen van Gods wonderlijcke regeeringe.’

Uit het vervolg van de tekst blijkt dat de schrijver zelf betrokken was geweest bij een uitval. Daarbij zouden in eerste instantie ongeveer 600 Munsterse soldaten zijn gedood, maar waren er ook 200 slachtoffers aan de Groninger kant gevallen. Na verdere gevechten tot in de vroege avond waren er onder de Munstersen 4600 doden gevallen. De auteur zou deze nota bene zelf allemaal hebben geteld, een bewering die wonderlijk voorkomt, temeer omdat hij een afgerond getal noemt, wat een schatting suggereert. De Groningers hadden tijdens de verdere gevechten nog eens 1600 mannen verloren, met als gevolg vele weduwen en wesen.²⁸ Laatstgenoemde cijfer ligt 600 hoger dan het getal van 1000 dat vermeld staat in de *Amsterdamse*

Verzet en vrijheid

Courant van 9 augustus 1672. Daarin is verder sprake van een schatting van het aantal Munsterse doden tussen de 4000 en 5000. Lezers zullen niet verbaasd zijn geweest over verschillen in de aantallen oorlogsslachtoffers. Deze zijn tijdens hedendaagse oorlogen zoals die in Oekraïne in 2022 nog altijd moeilijk vast te stellen en worden uit propagandistische overwegingen bovendien vaak gemanipuleerd.

Ook al bevat het nieuwspamflet *Victorieusen uytval* enkele ongeloofwaardige en sensationele passages, het klinkt aannemelijk dat het lezerspubliek veel waarde heeft gehecht aan waarnemingen afkomstig uit Groningen zelf. Dit kan ook verklaren waarom de Haarlemmer krant af en toe meedeelde dat er nog geen nieuwe post uit Groningen was aangekomen.²⁹ Dit impliceert immers dat men zulk nieuws wel hoopte te ontvangen. Illustratief in dit verband is ook dat er in de kranten af en toe vanuit plaatsen buiten Groningen werd bericht dat het beleg mogelijk al was beëindigd, terwijl dit nog niet bleek uit het nieuws van Groningen zelf. Na enkele van zulke valse geruchten zullen lezers gedacht hebben: we geloven pas dat het beleg voorbij is als de Groningers dit zelf bekendmaken.

Een ander voorbeeld van een ooggetuigenverslag is de gepubliceerde brief die Scato Gockinga op 19 augustus 1672 schreef aan zijn oom Henric Ludolph Gockinga in Den Haag. Laatstgenoemde verbleef daar als gedeputeerde van de Staten van Stad en Lande en heeft waarschijnlijk zelf ervoor gezorgd dat de brief in druk werd verspreid. Scato Gockinga beschrijft hierin de verwickelingen in de voorgaande dagen met meer details over de verdediging van de stad dan de kranten hadden opgenomen. Zo vermeldt hij waar langs de wallen extra versterkingen waren aangebracht. Behalve de Herepoort was ook de Oosterpoort gevuld met paardenmest. Overlopers zouden hebben geklaagd dat zij geen soldij van de bisschop hadden ontvangen. De bisschop zou zijn beste bagage al met muilezels weggezonden hebben. Humoristisch is zijn verhaal over een ‘gloeyende kogel’ die op de hoek van de Grote Markt en de Oosterstraat een wroetend varken had geraakt. Groninger soldaten zouden daarop van de wallen hebben geroepen dat als de bisschop zin had om in Groningen wol te spinnen, ‘hy de varckens het hayr [haar] niet meer moe[s]t af-schieten.’³⁰ Zulke anekdotes hebben in het Ramp-

DE BISSCHOP OP DE BAGIJN

4. Anonieme spotprent De Bisschop op de Bagijn uit 1672.

Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358576.

5. Spotprent van de Munsterse bisschop Bernard van Galen als een varken, met de tekst 'Dien booskop uijt het kot gekropen van een verken / Slaet omgecocht als dol met Sleutels van de Kerken'. Toegeschreven aan Romeyn de Hooghe.

Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358555.

6. Portret van de Keulse aartsbisschop Maximiliaan Hendrik van Beieren als ezel, met de tekst 'Dees leijt in Colen-Lant en steden van syn Stift. / Schent Keur en Kijzers trouw, om Gout een Esels Gift'. Toegeschreven aan Romeyn de Hooghe.

Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358552.

jaar vast en zeker een positieve uitwerking gehad op de moraal van de Nederlandse bevolking. Het was dan ook ongetwijfeld van strategisch belang om dit soort nieuws te verspreiden. In dit geval werd op de koop toegenomen dat gevoelige informatie over de defensie ook de vijand onder ogen kon komen.

De berichtgeving in de kranten van 1672 was vergeleken met de informatie in de brief van Scato Gockinga en zeker huidige nieuwsmedia uitermate summier en beperkt qua invalshoeken. Zo blijkt uit de Hollandse kranten amper hoe het oorlogsbeleid in Nederland werd aangestuurd. Een enkele keer valt de naam van Rabenhaupt, bijvoorbeeld wanneer een bepaalde actie op zijn last had plaatsgevonden.³¹ Nieuws over eventueel diplomatiek overleg met de tegenstanders en contacten tussen Rabenhaupt en het stadhouderlijk hof in Leeuwarden, of met de Staten-Generaal in Den Haag ontbreekt in de kranten van Haarlem en Amsterdam. Het is evident dat deze zich daaraan niet durfden te branden uit angst voor censuur. Ze beperkten zich tot wat zichtbaar was in de openbare ruimte zoals geblinddoekte tamboers die namens de vijand kwamen onderhandelen.

Ook al spraken de nieuwsschrijvers herhaaldelijk over de vijand of vijanden, kenmerkend voor de kranten is hun overwegend zakelijke en nuchtere toonzetting, zonder sensatiedrift, overdrijving of zwartmakerij. Geheel anders was dat in de eigentijdse spotprenten, die vaak vergezeld gingen van stereotiepe verklaringen op rijm. In 1665 was tijdens de Eerste Munsterse Oorlog de toon al gezet met een prent waarop Van Galen half als bisschop en half als soldaat wordt voorgesteld. In het bijbehorende spotvers is hij een monster met liefst veertig negatieve kwalificaties zoals 'Kerck-ruyneerder', 'Rust-verstoorder' en 'Kinder-moorder'.³² In 1672 verschenen onder andere de spotprent waarop de bisschop achterstevoren op een varken rijdt en die waarop hij op de rug van een bagijn zit en zijn soldaten als varkens zijn afgebeeld (afb. 4). Zulke beelden waren niet bepaald complimenteus, want varkens werden beschouwd als onrein en vraatzuchtig.³³ De bekende Hollandse kunstenaar Romeyn de Hooghe droeg in hetzelfde jaar met satirische portretten van de vijandelijke vorsten bij aan de drukkunst als wapen in de strijd. Die van de bisschoppen van Munster en Keulen tonen bij omkering respectievelijk een varken en een

Verzet en vrijheid

ezel (afb. 5 en 6). Zulke spotprenten versterkten in samenhang met al het gewelddadige oorlogsnieuws enorm de negatieve beeldvorming van de agressors in de publieke opinie.³⁴

Hetzelfde effect werd bereikt met gedichten en liederen over de bisschop van Munster.³⁵ Helaas is het nogal lastig te bepalen of dit materiaal al tijdens het beleg effect gehad heeft op de publieke opinie, omdat het in de meeste gevallen ongedateerd is. Het lied *Een nieuwen t'samen-spraeck* is niettemin een voorbeeld van een tekst die uitsluitend over de periode van de belegering gaat en waarschijnlijk toen al is gezongen. Het is een wisselzang van Groninger en bisschoppelijke soldaten die elkaar toezingen vanaf de vestingwallen en vanuit de loopgraven. De Groninger soldaten raden 'Berentie van Galen' aan terug te gaan naar Westfalen om daar zijn 'verckens [te] hoe[d]en'. Zij vervolgen met: 'Want gy u schaepkens noyt, Niet hoedet maer verstroyt: Gaet Vry-buyter, Nonnen-Ruyter, Eer m'n gooyt, Met harde ijs're [ijzeren] ballen; want d'Koegels soecken plaets, Waer door dat daeghlijks vallen, seer veel van u Soldaets, daerom Joncker Pis-pot, Gaet wech want m'u bespot, Met u sommen,

Groote bommen; Zijt gy sot?' De bisschoppelijke soldaten zingen onder andere: 'Waer blijven nu de Vriesen? die ons zullen opslaen' en 'Waer blijven nu de troepen, Uyt 't brandenborse [Brandenburgse] Landt'. Het lied eindigt met een Groninger soldaat die refereert aan een van de uitvallen uit de stad.³⁶

Door het zingen en verspreiden van zulke liederen werden niet alleen vastgeroeste beelden van de bisschop van Munster ingeprent, maar ook aspecten van het verloop van het beleg aangeroerd. Bovendien werden ze door herhaling in het geheugen gegrift van tijdgenoten. Lieder bereikten ongetwijfeld een ruim publiek, ook ongeletterden die het moesten hebben van orale media. Duidelijk is in elk geval dat de kranten van Haarlem en Amsterdam slechts een van de bronnen waren in de verspreiding van het nieuws over Bommen Berend in 1672.

Afronding

Het oorlogsverloop in 1672 leverde voor de Republiek veel rampzalige nieuwsberichten op. Grote delen van het land vielen in rap tempo in handen van

de vijanden, ook in de noordoostelijke gewesten die door de Keuls-Munsterse troepen werden geteisterd. In de maanden juli en augustus was de stad Groningen hun doelwit en dat was te merken in de Hollandse kranten. In hun nieuws over het beleg van Groningen was voortdurend sprake van heldhaftig gedrag van de stadsbevolking. De hoop klonk voortdurend door dat Groningen zou standhouden. Wel waren er diverse geruchten over het einde van het beleg of de dood van Bernard van Galen die achteraf niet bleken te kloppen of te voorbarig waren.

Bij oorlogsgeruchten is er enerzijds vaak sprake van vergissingen doordat nieuwsmedia onvoldoende informatie kunnen vergaren of simpelweg onjuist geïnformeerd worden. Anderzijds komt opzettelijkheid veel voor, bijvoorbeeld in de vorm van propaganda, om de vijand een rad voor de ogen te draaien

of het moreel in eigen kring hoog te houden. Manipulatie van cijfers over slachtoffers en het verzwijgen of verdraaien van gegevens zijn vast patronen daarbij. Dat blijkt ook weer uit het krantennieuws over de belegering van Groningen in 1672. Toch lijken de onjuiste geruchten in dit nieuws hoofdzakelijk vergissingen te zijn geweest. De foutieve informatie kwam niet uit de stad zelf, maar uit de verdere omgeving waar men minder goed op de hoogte was van de stand van zaken. De wens van een spoedig einde van het beleg kon daar gemakkelijk de vader van de gedachte worden dat de bisschop van Munster zich al had teruggetrokken. Begin september konden de Hollandse kranten niettemin met zekerheid melden dat het beleg voorbij was. De Groningers hadden dit met hun eigen ogen gezien en daarmee was de bevestiging een nieuwsfeit.

‘Gronijngen kondt stant, beholdt van het landt’

REACTIES IN BRIEVEN EN PAMFLETTEN OP HET GRONINGS ONTZET IN 1672

Judith Brouwer

Het heeft iets weg van een push-bericht uit de hedendaagse media: ‘Groningen verlaten van de bisschopse’. In net iets meer tekens dan een tweet geeft een pamflet¹ van 23 augustus 1672 (o.s.) met deze titel in dertien regels een update over de belegering van Groningen (afb. 1). Na enige weken had de bisschop van Munster de stad verlaten, met achterlating van zijn manschappen. Van hen was nog maar minder dan de helft (12.000 soldaten) over, de rest was omgekomen, gewond geraakt, afgevoerd of overgelopen. Niemand wist waar de bisschop zelf was: ‘De seeckerheydt per naesten breeder’, oftewel: ‘later meer’.² Een paar dagen daarna was zijn verlies duidelijk: Groningen had overwonnen.

Augustus 1672 staat bekend als de roerigste maand uit het Rampjaar. Terwijl Den Haag op adem kwam van de weerzinwekkende moord op de gebroeders De Witt, werd in het noorden van de Republiek een strijd uitgevochten die de oorlogskansen in het voordeel van het land deed keren. Het nieuws over de belegering en het ontzet gonsde rond. Op de grote nieuwshonger was nauwelijks in te spelen. Kranten en pamfletten waren te koop bij boekhandelaren, maar werden ook achter de winkelruit gehangen en op de deur van de zaak bevestigd, zodat voorbijgangers ze gratis konden lezen. Iets vergelijkbaars gebeurde in herbergen en kroegen: hier kwamen ambulante verkopers hun waar verkopen en werden

GRONINGEN

Verlaten van de

BISSCHOPSE,

Op den 13 Augusty 1672.

DEn Bisschop van Munster voor Groningen niet anders bindende als Kruyde en Zoodt, beneffens vele vromme onberaegde Krijghs-helden, hield standt om die Stadt te attacqueren, maer is echter soo van binnen gegroed, dat / na eenige weken belegeringh, die Stadt heeft verlaten, achter latende duysenden van Mannen, die soo door 't Canon sijn vernielt / als die gequet / verboert, of overgelopen sijn, soo dat sijn gransche Leger / sterck geweest sijnde omtrent de 24000 Mannen / nu niet meer 12000 is afghetrocken. Waer na toe den Bisschop is, en weet men niet. De seckerheydt per naesten breeder.

Amsterdam, by Jan Dirckx, op de Prinse-gracht gesolck.

1. Het in Amsterdam gedrukte nieuwspamflet *Groningen verlaten van de bisschopse* (1672).

Exemplaar Koninklijke Bibliotheek (Den Haag) via Google Books.

Verzet en vrijheid

kranten en vlugschriften ook aan de muur gespijkerd.³ Kleine pamfletten, vooral die in plano (ongevouwen bladen, slechts aan een zijde bedrukt), werden ook op straat uitgedeeld.⁴ Wie dat zelf niet kon, vroeg een ander voor te lezen. Ten slotte waren onder het onletterde deel van de bevolking liedjes een populaire vorm om aan nieuwsfeiten te komen.⁵ Zo verspreidde het Groningse nieuws zich ook mondeling.

Deze bijdrage richt zich op de reacties buiten Groningen op de belegering en het ontzet. Uitgangspunt hierbij vormen brieven van 1672 uit de collectie ge-kaapte post in The National Archives te Kew, Londen.⁶ Dit betreft een verzameling van meer dan 38.000 Nederlandstalige brieven. Deze werden buitgemaakt door Engelse kapers en bereikten nooit hun plaats van bestemming.⁷ Bestudering van de post uit het Rampjaar maakt het mogelijk iets te zeggen over receptie van het nieuws over Groningen. Wat werd gezien als het belang van de belegering en het ontzet? Wat riepen de gebeurtenissen in het noorden op daarbuiten? En hoe reageerde de bevolking op de informatie die haar bereikte? Om antwoord op deze vragen te geven, worden de brieven bestudeerd in

wisselwerking met pamfletten die over Groningen handelen. Een deel van deze pamfletten bevat eveneens reacties op het nieuws. Het geheel wordt voorafgegaan door een korte toelichting op de bijzondere collectie brieven.

Gekaapte post

De post uit 1672 die onderschept zou worden, werd dat jaar meegegeven met schepen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de West-Indische Compagnie (WIC). Deze hadden voornamelijk als bestemming Batavia (Jakarta) en Curaçao. De schepen kwamen echter nooit hier aan, omdat ze onderweg door vijandelijke Engelse schepen werden gekaapt. In de vroegmoderne tijd vormde kaapvaart een onderdeel van oorlogsvoering, waarbij het doel was de vijand zoveel mogelijk schade toe te dienen. Anders dan piraterij was kaapvaart wettelijk geregeld. Wanneer een – in dit geval – Engels kaperschip zich meester had gemaakt van een Nederlands schip, dan werd dit daarna naar een Engelse haven meegevoerd. De lading werd geconfisqueerd en de beman-

ning voor langere tijd gevangengezet.⁸ Wat volgde was een rechtsgang bij de *Prize Court*, een onderafdeling van de *High Court of Admiralty*. Deze moest bepalen of het schip al dan niet op rechtmatige wijze in beslag was genomen. De papierhandel aan boord van het schip – vracht- en scheepspapieren, persoonlijke papieren van zeelieden en brieven – diende hierbij als belangrijkste bewijsmateriaal. Daarnaast legden de kapers verklaringen af en werden de schipper, zijn maat en een andere officier van het gekaapte schip ondervraagd.⁹ Op deze wijze zijn duizenden brieven nooit aangekomen en liggen zij al honderden jaren aan de Engelse kant van de Noordzee.

De brieven waren bedoeld voor personen die zich al in de Oost of de West bevonden of daarheen onderweg waren. Het merendeel van hen was zeeman. De post was afkomstig van familie, vrienden en geliefden die waren achtergebleven in de Republiek. De meeste afzenders waren echtgenotes, wat de bronnen uitzonderlijk maakt: over gewone mensen was al vrij veel bekend, maar materiaal afkomstig van henzelf – in het bijzonder vrouwen – en op zo'n grote schaal is een unicum.¹⁰

De gekaapte post uit 1672 is niet uit het gehele jaar afkomstig, maar representeert slechts een aantal maanden. De pieken liggen in mei en november. Dit heeft alles te maken met de (min of meer) vaste momenten waarop de vloot uitvoer. Hieraan waren de briefschrijvers gebonden.¹¹ De tijd die een brief nodig had om op plaats van bestemming aan te komen, valt samen met de reistijd van het schip. Gemiddeld was een Oost-Indiëvaarder acht maanden onderweg naar Batavia; post voor Curaçao bereikte op zijn snelst in drie maanden het eiland. Wie brieven ontving uit het vaderland las oud nieuws, maar was – net als in het geval van de kranten die over Gronjngen berichtten – wel op de hoogte van hetgeen zich in voorbije maanden had afgespeeld, of dat nu om oorlogsnieuws of om persoonlijke berichten ging.¹² Sterker nog: recent nieuws of niet, een brief betekende dat de afzender op het moment van versturen nog in leven was.

De voor deze bijdrage onderzochte brieven werden in het najaar van 1672 geschreven en hadden net als de meeste post uit dat jaar als bestemming Batavia (uitgezonderd één brief voor Ambon). De afzenders, zeven mannen en twee vrouwen, woonden in Hoorn,

Verzet en vrijheid

Alkmaar, Oude Niedorp en Middelburg. Zij gaven hun post mee aan het *Wapen van Hoorn*, een koopvaardijship van de VOC met aan boord ongeveer 280 zeelieden. De lading bestond onder meer uit wapens, munitie, scheepsbenodigdheden, bakstenen, verschillende soorten wijn en andere levensmiddelen. Het *Wapen van Hoorn* verliet 20 december 1672, samen met de *Europa*, de rede van Texel. Het *Wapen* werd in februari 1673 in de buurt van de Engelse zuidkust gekeapt; de andere Oost-Indiëvaarder wist te ontkomen en kwam oktober van dat jaar veilig aan in Colombo, Ceylon (Sri Lanka).¹³

Nieuws over het noorden

De eerste brief die over de belegering en het ontzet bericht, dateert van 4 oktober en is afkomstig van Tanneke Cats (†1705), een Middelburgse onderwijzeres.¹⁴ Zij schreef deze aan haar echtgenoot Frederick Bolleijn († na 1691). Hij was ziekentrooster en verantwoordelijk voor de geestelijke zorg aan boord. Bolleijn was in mei 1671 naar Oost-Indië vertrokken.¹⁵ De laatste brief die over Groningen verhaalt,

komt uit Hoorn en is afkomstig van Otto Hinlopen. Hij was vroedschapslid en burgemeester van zijn stad. Hinlopen schreef zijn vriend Pieter Anthonisz. Overtwater (ca. 1610-1682), werkzaam bij het Bataviase Hof van Justitie, op 15 november 1672.¹⁶ Het nieuws over de zege in de gekeapte brieven van 1672 was dus tussen de vijf en elf weken oud. Hoe beschrijven de afzenders de tijdingen over Groningen en welke plaats nemen deze in de post in?

Laten we beginnen met de kortste mededeling over het nieuws uit het noorden, die van Hinlopen komt: ‘terwijl den bisschop van Munster met een ander considerabel leger wint Grol [Groenlo] en voorts gants Overijssel, belegert [hij] Groeningen, daer hij het hoofd stiet’.¹⁷ Hinlopen bedoelt hiermee dat de bisschop van Munster gestuit ofwel tegengehouden werd. Uitgebreider dan dat is het brieffragment niet, terwijl de afzender maar liefst acht folio’s aan beide zijden gedetailleerd volpende, voornamelijk met politiek getint nieuws. Mogelijk moest Hinlopen te vergraven in zijn geheugen voor Groningen. Wel beschrijft hij de moord op de gebroeders De Witt van 20 augustus zeer grondig – zelfs het nauwkeurigst van

alle gekaapte brieven-schrijvers van dat jaar.¹⁸ Wellicht ligt de verklaring voor dit verschil niet alleen in de afstand in tijd, maar ook in ruimte. Gebeurtenissen die dicht bij huis plaatsvonden, spraken waarschijnlijk meer tot de verbeelding. Hoe plaatselijker van aard, des te groter de verbondenheid.

De overige brieven overlappen inhoudelijk op verschillende wijzen: de bisschoppen van Munster en Keulen, de tijdsduur van het beleg en het verlies van krijgsvolk aan vijandelijke zijde worden genoemd. Ook krijgt de hand van God een rol toegedicht: door Zijn zegening en genade werd de strijd beslecht in het voordeel van de Groningers. Deze visie gaat terug op het wijdverbreide geloof dat God zondig of slecht gedrag bestrafte en goede handelingen beloonde.

De meeste briefschrijvers hebben ook een mening over de gebeurtenissen. Maria Wouters Lucq (1603-na 1672) schrijft dat de stad zich met grote dapperheid en eendracht verdedigd heeft.¹⁹ Ook Cats merkt op dat Groningen zich 'soo kloeck [dapper] gequeten' heeft.²⁰ Everhardus Lijcohton (vóór 1646-1694) prijst het dappere en wijze beleid van Rabenhaupt en het moedige verweer 'der vrome[n] [onverschrokkenen]'.²¹

Rabenhaupt was inderdaad nauwkeurig te werk gegaan in zijn strijdvoorbereidingen. Zo had hij grote gebieden rondom de stad onder water gezet, vestingwerken verbeterd, twintig zware kanonnen opgesteld en een duizelingwekkende hoeveelheid munitie in gereedheid gebracht. Binnen de stadsmuren waren verder grote hoeveelheden voedsel en kleding opgeslagen. De Latijnse school werd ingericht als hospitaal, de Der Aa-kerk als kazerne. Burgers en studenten kregen wapens en munitie.²²

Het belang van het ontzet is tussen de regels door te lezen, wanneer de post vermeldt dat Groningen als enige stad zich had weten te verdedigen.²³ Dit is een verwijzing naar de maand juni, waarin in één week tien Overijsselse steden en vijf fortificaties in vijandelijke handen vielen.²⁴ Met elke inname kwam de Republiek er slechter voor te staan. Het is voor te stellen wat dit nieuws teweegbracht.

Vooral uitgesproken is de uit Utrecht gevluchte predikant Johannes Ulaeus (1640-1734). Nadat hij verslag heeft gedaan van wat hij noemt 'de schielijcke nederlage van ons lieve vaderlandt', schrijft hij 'maer nu sult ghij het radt eens wederom zien omdrajen of

Verzet en vrijheid

ten minsten stuiten'. Kort meldt Ulaeus dat de Duitse bisschoppen oprukten naar Groningen 'doch moe[s]ten met schande die plaats verlaten'. Hij voegt hieraan toe dat de ontvanger dit verder kan opmaken uit de bijgevoegde prent.²⁵ Deze is niet bewaard gebleven, maar zeer waarschijnlijk was dit de nieuwsprent *Oprecht verhaal* van Romeyn de Hooghe (1645-1708 (afb. 2)).²⁶ Hierop zien we op de ene afbeelding de stad, de loopgraven en de vijandelijke kampementen van bovenaf; de andere voorstelling toont Groningen vanuit het zuiden gezien. Verschillende fasen uit het beleg zijn gelijktijdig vastgelegd: de stad wordt bedolven onder bommen, granaten en stinkpotten, overal is rook te zien, manschappen verplaatsen zich naar voren, ruiters worden getroffen en vallen van hun paard enzovoort. Je hoort en ruikt haast het strijdgewoel.

De Hooghe wist op treffende wijze de gebeurtenissen in beeld te brengen. Wie niet zelf ooggetuige was geweest, kon zich zo een levendige voorstelling maken van de gebeurtenissen uit het noorden. Onder het beeld is behalve een legenda een 'Oprecht verhaal' opgenomen: een nauwgezette beschrijving van de belegering op 17 augustus (o.s.). Het geheel sluit af met

'Eenige bijzondere aanmerkingen', waarin over vier curieuze gebeurtenissen wordt verhaald. Zo zou een bom zijn ingeslagen in het huis van rekenmeester Egbertus Emmius (1639-1687). Alle ruiten werden vernietigd, maar als bij een wonder bleef precies het raam met het wapen van de prins van Oranje gespaard.²⁷

Terug naar de brieven. De relevantie van het Gronings Ontzet komt het helderst uit de pen van Lijcochton. Hij legt zijn vriend in Batavia, de al genoemde Overtwater, uit dat de strijd in het voordeel van de Republiek was uitgekapt:

Bijaldien die provincie mede was overrompelt geworden, soo hadden die [de inwoners van] van Frieslandt ende Leuwaarden niet kunnen houden ende bij gevolg soudien die van Hollandt in noch grooter gevaar gebracht zijn geweest, maar Godt zij gedancken dat de vijant [...] is gekeert geworden.²⁸

De goede uitkomst van de strijd in het noorden was van rechtstreeks belang voor de briefschrijvers: de waterlinie had hen eerder al veiliggesteld (afb. 3),

OPRECHT VERHAAL,
Ontaanich te zijde
GROENINGEN

Doorden *Kaarnij* van *Kaalen*, en den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

COPIA.
Danachings *Huyfchepers* *Doelje*, en *Hoorn*.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

COPIA.
Danachings *Huyfchepers* *Doelje*, en *Hoorn*.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

COPIA.
Danachings *Huyfchepers* *Doelje*, en *Hoorn*.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

Op den 12 August 1672.

DE *Edelmoedige* *Belegerers* van *Groneen* appropielyk *verhooren* de *Verhooren* van den *Byfchep* van *Rooswijk* gelyk *ontaanich* te *zijde* van den *Byfchep* van *Rooswijk* belegerd, geroevdichtaengelyk maar door de *dapper* moedigeit der *zelver* *belegerers*, en *Krijgsmacht*, onder 's *gebod*: van den *Ede Hooft* *Gouverneur* *W. A. VAN NELLE*, in verdedicht, en ontzeet geroevd.

2. De nieuwsprent *Belegering van Groningen, 1672* van Romeyn de Hooghe (1672).
 Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.124593.

3. Kaart van de Nederlanden waarop is aangegeven tot waar de vijandelijke troepen in de jaren 1672-73 zijn opgerukt, met als titel *Memorien, en gedenk-tekene van den Franssen, Engelschen, Keulschen, en Munstersen Oorlogh, tegen de Vereende Nederlanden, in de jaren 1672. en 1673 voorgevallen, in deze kaart aan te merken* (1673).

maar een ingenomen Groningen zou een landing vanuit Friesland in Holland vergemakkelijkt hebben. De vijand was steeds relatief dichtbij geweest, maar ook nu was het gewest gespaard gebleven: ‘Ja had hy [de bisschop] voort getrocken, hy hadt Amsterdam gekregen en [het] heele lant, maer doen [toen] lach hy wat stil [werd hij gestopt].’²⁹ De inwoners van Holland hadden niet hoeven vluchten: ‘wy nu verhopē om te blijven sijtten, maer eerst niet. Gy kunt [wel] dencken hoe het hier is’.³⁰

Hoewel op basis van de brieven gesteld kan worden dat door de Groningse zege erger werd voorkomen voor de Republiek, was het niet voor alle afzenders gedaan met de onzekerheid. Tanneke Cats meende dat het onuitsprekelijk slecht met de Republiek ging en dat er nog slechtere tijden in het verschiet zouden liggen. Dit kwam door de inondering ‘van het landt van Kasandt [Cadzand] [tot] ontrent Herdenberch [Hardenberg]’.³¹ Dat de Republiek bezaaid was met krijgsvolk deed haar vermoeden dat de vijand alsnog verder zou oprukken: ‘een droevijgen winter staen te wachten’.³² Er was volgens de onderwijzeres al zo veel bedroevends gebeurd, dat men zijn

leven niet meer zeker was. Hinlopen verwoordt hetzelfde wanneer hij schrijft dat het land in een sobere staat verkeert en dat het een bedroevende winter en een bloedige zomer tegemoet gaat.³³

‘Historische verhaelen’

In de onderzochte brieven is veel ruimte voor politiek getint nieuws; in de meeste gevallen neemt dit zeker driekwart van het schrijven in. Dit is verklaarbaar. Toen de afzenders hun brief opstelden in oktober en november 1672 was de oorlog reeds minimaal een half jaar een feit. Waar deze eerder soms letterlijk ver weg was – denk aan de Rijnoversteek van Lodewijk XIV op 12 juni – was de strijd tot een ieders leven doorgedrongen en daarmee een dagelijkse realiteit geworden. Al waren Zeeland en Holland veilig, de vijand lag op de loer, zowel van land- als zeezijde. Uitgevers en drukkers van nieuwsmedia draaiden overuren, het openbare leven lag zo goed als stil en vluchtelingenstromen trokken aan het oog voorbij. Twee briefschrijvers waren overigens zelf vluchteling en hadden de oorlog aan den lijve ondervonden.

Verzet en vrijheid

Johan Aelsen († na 1672) was vanuit Harderwijk met zijn kinderen naar Hoorn gevlucht voor het oprukkende Franse leger. Ook vanuit andere plaatsen zoals Zwolle en Kampen voeren toen schepen vol vluchtelingen en huisraad de Zuiderzee over naar Hoorn, Enkhuizen en Edam. Amsterdam en Waterland werden zelfs overspoeld door mensen die onderdak zochten.³⁴ Ulaeus, de predikant met wie we al eerder kennismaakten, had Utrecht verlaten en een onderkomen in Alkmaar gevonden ‘met eenige weinige boecken en meubelen’; de rest had hij moeten achterlaten.³⁵

Aelsen en Ulaeus konden uit eigen ervaring putten toen zij over de actualiteit berichtten. Dat brengt ons bij de verschillende wijzen waarop de vrouwen en mannen over het nieuws – inclusief Groningen – schreven. Het gaat om drie categorieën. Gebeurtenissen uit de eerste categorie zijn meer thematisch en gaan in op grote onderwerpen als ellende, verraad en goddeloosheid, die gekleurd worden door gebeurtenissen en/of personen zoals de overgave van Utrecht en de gebroeders De Witt. De tweede is wat persoonlijker te noemen: eigen ervaringen gekoppeld aan landelijk nieuws. Zo had genoemde Aelsen in juni met

eigen ogen gezien hoe Franse soldaten Harderwijk hadden ingenomen en versterkt. Hij noemt enkele namen van mensen die daar nog steeds waren; hoe het met hen ging en of ze nog in leven waren, was onbekend.³⁶ Frerick Gerritsz Ekel († na 1672) verhaalt over hoe hij in juni met een halve compagnie schutters naar Geertruidenberg was vertrokken om te helpen in de strijd. Echt van betekenis was deze hulp overigens niet; de Fransen hadden de plaats met rust gelaten. De Hoornse compagnie was 27 juni weer terug.³⁷ In de derde manier van berichtgeving is veel oog voor detail, wat onder meer blijkt uit meldingen van de omvang van legers, bedragen, tijdsduren en precieze tijdstippen, plaats- en persoonsnamen. Lijcochton is degene die het Groningse nieuws de meeste zinnen toebedeelt. Hoewel hij evenals de andere briefschrijvers geen getallen noemt, is hij wel de enige die de naam van Rabenhaupt vermeldt. Ook staat Lijcochton het duidelijkst stil bij de betekenis van de gebeurtenis voor het gewest Holland. Als predikant zal hij in 1672 de politieke actualiteit veelvuldig vanaf de kansel hebben besproken.

Hoewel er dus verschillende manieren waren om over het nieuws van de afgelopen tijd te berichten, vonden alle briefschrijvers het van belang dit uitgebreid te doen. Aelsen legt uit: 'Ick kan deese goede gelegenheijt niet voorbij laten slippen, of moet u.e. [u edele] den toestant van onse gelegenheijt alhier bekent maken, temeer alsoo ick vertrouwe dat u.e. van de andere vrinden geen schrijven sult bekomen.'³⁸ Mogelijk waren die andere vrienden degenen die in Harderwijk achtergebleven waren. Hoewel Hinlopen meent dat zijn vriend Overtwater sinds zijn vorige brief 'ujt monde van ooghetuijgen' wel op de hoogte was geraakt van de oorlog, schrijft hij: 'het soud het werk van een historie sijn en dienvolgens te lange alles in een brief te bevatten, ik ken evenwel niet nalaten weijnich daer aff aenteraecken'.³⁹ Met 'historie' bedoelt Hinlopen 'geschiedverhaal', mogelijk denkend aan contemporaine, omvangrijke overzichtswerken met dat woord in de titel.⁴⁰ Evenwel trakteert hij Overtwater op bijna acht folio's oorlogssperikelen, te beginnen bij eind mei. Dit was bepaald niet 'weijnich'. Ook Ulaeus kon zich niet beheersen. Hij kondigt aan het begin van zijn brief een kort ver-

haal te schrijven 'op dat ghij eens met verwonderingh en verschrickingh mooght hooren, 't geen niemandt over 4 a 5 maenden had derven dencken'.⁴¹ Meer dan vier volgeschreven kantjes later was hij klaar. Ook hij had zich naar eigen zeggen ingehouden: 'Tot hier toe heb ick u e (soo kort alst mogelijk is) vertoont de schielijcke nederlage van ons lieve vaderlandt'.⁴² Hoewel Ekel veel korter van stof was (één folio), gaf hij zijn rapportage wel een officiële naam: 'Historis verhael van Hollant' (afb. 4). Ook deze titel is niet uit de lucht gegrepen en refereert aan verscheidene soorten geschiedkundige, in druk verschenen verslagleggingen uit die tijd.⁴³

Een prent voor Batavia en andere pamfletten

Welke bronnen hebben de afzenders gebruikt toen zij schreven over Groningen en andere gebeurtenissen uit dat jaar? Hoewel Ulaeus enkel ernaar verwijst – en de inhoud niet verwerkt in zijn brief – is de meegezonden nieuwsprent het duidelijkste bewijs van het gebruik als nieuwsbron. Wellicht was de prent op het

Verzet en vrijheid

moment van schrijven, 11 november 1672, zojuist op de markt gekomen. Het is bekend dat los verkochte nieuwsprenten buitengewoon populair waren. Hoewel in de historiografie discussie bestaat over het actuele karakter van deze bron,⁴⁴ laat Ulaeus' brief zien dat de prent nieuwswaardig genoeg was om naar Batavia te zenden. Dat deze na een zeereis van een maand of acht aan actualiteitswaarde had ingeboet, nam Ulaeus voor lief. Wat voor hem een herinnering aan de roemruchte overwinning was, fungeerde voor Overtwater als nieuwsmedium.

Op het moment van schrijven hadden de afzenders in ieder geval nog niet de beschikking over een uitgebreid nieuwsoverzicht van het afgelopen jaar. Het eerste in die categorie verscheen pas 30 november 1672: *D'ontroerde leeuw: behelsende een historisch relaes van de merkweerdigste geschiedenissen tot tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen oorlog, tot nu toe.*⁴⁵ Dit 56 pagina's tellende traktaat was geschreven door arts en dichter Johan Gribius (ca. 1640-1685). Hij is geen onbekende binnen het gehele gekaapte brieven corpus: ook van hem is post overgeleverd. In zijn brief uit november 1673 aan predi-

kant Hubertus Leijdecker (1641-na 1684) meldt hij dat een eerdere brief aan laatstgenoemde zelfs de aanleiding had gevormd voor het schrijven van *D'Ontroerde Leeuw*.⁴⁶ Hoewel de afzenders op verschillende wijzen over de voorbije gebeurtenissen berichtten en daartoe verscheidene informatiebronnen hebben ingezet, hebben zij een aanzienlijke moeite genomen een uitgebreid verhaal op te schrijven. Feitelijk verschaffen alle vrouwen en mannen een 'historisch verhael' – zoals Ekel dit noemde. Zij namen op wat zij relevant vonden voor de briefontvanger overzee en vervaardigden – wellicht door een gebrek aan een in gedrukte vorm – hun eigen nieuwscompilatie. We zagen het al bij Gribius: hij moet voor *D'Ontroerde Leeuw* op vergelijkbare manier het nieuws van afgelopen maanden verzameld hebben, om er vervolgens een (chrono)logisch verhaal van te maken.⁴⁷

Cats, Aelsen, Ekel, Lijcochton, Ulaeus, Lucq en Hinlopen schrijven allen in vrij algemene bewoordingen en redelijk beknopt over de gebeurtenissen in het noorden. Het is aannemelijk dat zij een beroep op hun geheugen hebben gedaan en geen specifieke nieuwsbron naast hun briefpapier hadden liggen. Die herin-

Bis Louis debaul van Ballant

In vriendelijcke groetenisse. Is gescreuen an
mijn vnde Gheleuet Jan Stoffelsz wietet als
dat jeh. Frerick Gerritsz Ekel van Boorn ben
gevamen den 11 juni 1692 niet van Ball
Compagnie Schippers na guretoinden bergh en
doen wy ingetrooven was tot Boorn al gervocht
als dat de Francken wofel jn hadden doch het
wordt niet gelooft en den 29 juni ~~was~~
gevamen wy weder tot Boorn doen waren daar
al drie bele provincie Frans als gelderlant
woverfel te licht wietrecht na mijn tweremif
je het soo gescreuen de Staten hadden vntant
jn diant Bondert en twintigh dinsten man die
lij betaelden en daar waren sijnleke sabelmen
jn plaats dat bare Compagnie moeste 100 man zijn
en was 10 in daar en Boorn was

Verzet en vrijheid

nering was al een aantal weken oud, maar moet gevormd zijn door een mengeling van gedrukt (kranten en pamfletten), visueel (nieuws- en spotprenten), mondeling en ook gezongen (liedjes) nieuws.

Naast de kranten, die op gezette tijden verschenen, kenmerkte de maand augustus zich door een stortvloed aan pamfletten. Natuurlijk had de moord op de gebroeders De Witt daar een groot aandeel in, maar ook Groningen was een dankbaar onderwerp. Boekverkopers speelden in op de informatiebehoefte en verhoogden de productie.⁴⁸ In de zomermaand zagen 272 unieke pamflettittels het licht – een absolute piek. Daarvan gaan iets minder dan een derde over de belegering en het ontzet van Groningen.⁴⁹ In het Rampjaar verschenen meer dan zestienhonderd pamfletten met unieke titels. Zij werden uitgebracht in een oplage van tussen de vijfhonderd en vijftienhonderd stuks per vlugschrift. Dit betekent dat een duizelingwekkende hoeveelheid van tussen de een en twee miljoen exemplaren van pamfletten circuleerde in de Republiek.⁵⁰ Omgerekend was dat minimaal één pamflet per twee inwoners.⁵¹ Ter vergelijking: in de tweede helft van de zeventiende eeuw was het jaarlijkse ge-

middelde driehonderd. Zelfs in het oorlogsjaar 1673 was het aantal alweer naar het oude peil gezakt.⁵²

Op wat voor manier berichtten de pamfletten en kwam het Groningse nieuws tot de brieveschrijvers in Holland en Zeeland? Omdat een inhoudelijke analyse van alle vlugschriften buiten het bereik van deze bijdrage ligt, zal deze vraag vooral worden benaderd aan de hand van metadata.⁵³ Bij bijna alle pamfletten ontbreekt de auteursnaam. Hoewel de Republiek een grote mate van persvrijheid kende, bestond er wel degelijk censuur. Een al te oproerige of lasterlijke inhoud kon ervoor zorgen dat een vlugschrift verboden werd, eventueel met strafvervolging voor de auteur. Wellicht speelde in het oorlogsjaar 1672 ook nog de angst voor een mogelijk verlies van de Republiek een rol. Dit verklaart waarom de meeste pamfletten anoniem werden gepubliceerd.⁵⁴

Van meer dan de helft van de pamfletten is bekend waar en door wie deze gedrukt zijn. Het overgrote deel kwam in Amsterdam uit. Dat is niet opmerkelijk, aangezien deze stad het centrum was van de zeventiende-eeuwse boekenwereld. Het is waarschijnlijk dat in West-Friesland, waar de meeste hier aangehaal-

de briefschrijvers woonden, ook pamfletten over Gronjngen verschenen. En anders werden deze gemakkelijk via Amsterdam verspreid. Uit Cats' woonplaats Middelburg is één pamflet bekend: *Victorieusen uytval, gedaen door die van Groenjngen op vrydagh, den 5 augusty. 1672*.⁵⁵ Dit verscheen bij boekverkoper Johannes Meertens en is een herdruk van het gelijknamige vlugschrift dat voor het eerst in Amsterdam bij Theunis Dircksz van de pers kwam.⁵⁶ Het had vijf drukken en is daarmee het populairste Gronjngen-pamflet.⁵⁷ De anonieme schrijver, waarschijnlijk een soldaat, rapporteert in de *Victorieusen uytval* vanuit de belegerde stad. Huizen liggen aan puin en mensen raken dodelijk getroffen, maar toch zijn daar de 'miraculen van Gods wonderlijcke regeeringe'. Net zoals we eerder zagen bij de nieuwsprent van De Hooghe worden ook hier curieuze gebeurtenissen gemeld: 'een vrouwe met haer kindt op den arm gaende, wort door seker bombe van de straet opgenomen, en eenige huysen verre te pletteren gesmeeten, het kind noch levend en niet beschadigt zijnde, wort door een andere vrouwe opgenomen en behouden'.⁵⁸ Maar dat was nog niet alles: omgekeerd kwam een baby om,

'zuygende van 's moeders borsten geruckt en op gelijcke wijze als de voorsz[eide] vrouwe vernielt', de moeder bleef ongedeerd. Of dit nu op waarheid berustte of niet, de pamfletschrijver kon rekenen op de aandacht van de lezer/luisteraar. Daarbij zal dit ook moed hebben gegeven. Wat volgt is een verslag van de 'victorieusen uytval' zelf, die tweederde van het velletje beslaat: om vier uur 's ochtends trokken musketiers, piekeniers, omtrent duizend burgers en een paar honderd boeren de stad uit. Ze werden heftig beschoten en er vielen doden, maar toch werd het kwartier ingenomen. Schade: zeshonderd 'bisschopse' en tweehonderd Gronjngers. Hierna werd de strijd voortgezet, wat tot zeven uur 's avonds duurde. Aan beide zijden was 'couragieuselijk' gevochten. Om het waarheidsgehalte aan te zetten, meldt de verslaglegger dat hij de 4600 vijandelijke doden zelf geteld heeft. Aan Gronjngse zijde waren dat er in totaal 1600 't geen voor ons bedroeft was, alsoo [dit] vele weduwen en wesen hadde gemaect'. Men trok weer terug naar de stad, ingenomen posten werden bemand. Aan het eind van het pamflet is een postscriptum opgenomen dat kundig inspeelt op de grote drang naar nieuws:

Verzet en vrijheid

‘Wy ontfangen soo aenstonts tijndinde [tijding] dat [...]’, gevolgd door een laatste update over de aanvoer van nieuwe manschappen en een gevecht. Dit voorbeeld laat zien wat de kracht van een kort pamflet over Groningen kon zijn: het maakte nieuwsgierig, legde levendig verslag, benadrukte het waarheidsgelalte en voedde tot slot nog eens de honger naar meer. Het was een kwestie van wachten totdat het volgende nieuws bekend werd.

Zoals voor vroegmoderne pamfletten in het algemeen opgaat, geldt ook voor de Groningse dat deze in verschillende genres onder te verdelen zijn: nieuwsberichten, gedichten en liedjes, prenten met tekst en brieven.⁵⁹ In het gehele pamflettenjaar 1672 is de poëzie, al dan niet gezongen, het sterkst vertegenwoordigd.⁶⁰ Bij de Groningse vluchtschriften is echter het proza oververtegenwoordigd; de pamfletten enkel in rijm zijn op één hand te tellen.⁶¹ Mogelijk zijn eerst vooral informatieve pamfletten verschenen en later pas degene die op vermaak gericht waren.⁶²

Tachtig procent van de prozapamfletten is in plano. Deze waren door hun geringe lengte gericht op snelle verspreiding en (als gevolg) een groot publiek.

Uitschieter binnen de overige twintig procent is het bij de Groningse boekdrukker Rembertus Huysman (1646-na 1681) verschenen *Wytlopiger journael*. Dit nauwkeurige verslag over de periode 9 juli tot en met 21 augustus (o.s.) telt maar liefst 52 bladzijden.⁶³ Dat de omvang van een vlugschrift de populariteit niet in de weg hoefde te zitten, laat het *Journaal ofte daagelijkse aanteykeninge* zien. Schrijver was predikant en vertaler te Lutjegast Andreas Eldercampus († 1677).⁶⁴ Deze kroniek ging eerst ter perse in Amsterdam en vervolgens in Groningen. Mogelijk had dit te maken met de afzetmarkt, die in het westen van de Republiek groter was. De Groningse versie is met 22 pagina’s iets uitgebreider dan de Amsterdamse. Het pamflet kende vier drukken en is daarmee de een na populairste titel.

Door welke pamfletten raakten de briefschrijvers op de hoogte over de belegering en het ontzet? Het is veilig te zeggen dat dit waarschijnlijk zowel korte pamfletten in plano als uitgebreidere in meerdere drukken waren. Beide soorten wijzen erop wijdverspreid te zijn geweest. Wat alle pamfletten over Groningen in ieder geval duidelijk maken, is dat het

nieuws alleen al via deze nieuwsbron op vele manieren de inwoners in Holland en Zeeland bereikte. Samen met berichten uit de krant en mondelinge nieuws-overdracht zorgden zij ervoor dat de Groningse overwinning in het geheugen geprent werd.

Besluit

Het eerste nieuws over Groningen bereikte de Oost op 27 juni 1673, tien maanden na dato. Op die datum kwam het schip *Den Briel* veilig aan in Batavia. Het was op 29 september 1672 vertrokken vanaf Goeree en bracht 'vers' nieuws met zich mee.⁶⁵ Omdat dit schip niet onderschept is, kwamen ook de aan boord meegenomen brieven bij de geadresseerden in Oost-Indië aan. Ongetwijfeld hebben zij hierin over de belegering en het ontzet gelezen en ging het nieuws eveneens mondeling rond via zeelieden: 'Ick soude wel meer schrijven, maer Gerrit moet soo datelijck scheepgaen, het geen ick niet geschreven of vergeten hebbe kan hij (soo gesont overkomt) u.e. mondelick seggen.'⁶⁶ Het nieuws verspreidde zich al snel over straten en kroegen als de Groene Klock en het

Dorstich Hart (hert); ook in Batavia gloorde hoop aan de horizon.

De afzenders van de in deze bijdrage centraal staande gekaapte post hadden redelijkerwijs kunnen bedenken dat hun vrienden en geliefden in de Oost al op de hoogte waren van het Groningse nieuws. Toch vonden zij het nog altijd van belang de feiten opnieuw te benoemen. Het is bijzonder dat de briefschrijvers dit zoveel weken na dato nog steeds opnamen in hun post. Hoewel alleen predikant Lijcochton expliciteert wat het belang van de Groninger zege was, moeten de overigen zich daarvan net zo bewust zijn geweest: een andere afloop had hun toch al onzekere leven nog meer in gevaar gebracht.

Niet alleen de onderschepte post, maar ook de verschenen vlugschriften vormen een weerslag van de ontvangst van het nieuws. De pamflettenproductie draaide op volle toeren en droeg zo bij aan de verspreiding van de berichten over de belegering en het ontzet. Beide bronnen geven blijk van de ongekennde kracht waarmee het nieuws over Groningen zich verbreidde. Al was het aanbod van pamfletten enorm, dit nam niet weg zelf over de gebeurtenissen te schrijven.

Gronijngen Land
Staat Behoudt
Van Set Landt
Heeft door Goods
Kraecht. Gebrucken
des vicants Macht

5. Noodmunt van een halve daalder van Beleg van Groningen (1672).

Een volgende stap in het onderzoek naar de Groninger nieuwsreceptie is de bronnen inhoudelijk met elkaar te vergelijken. Op wat voor manier hebben kranten en pamfletten elkaar beïnvloed? Wat hadden de inwoners van de Republiek buiten Groningen nog meer kunnen weten? Wanneer meer vroegmoderne media gedigitaliseerd en ontsloten zijn, is het mogelijk dergelijke bronnen op tekstueel niveau te onderzoeken. In deze bijdrage stonden de gekaapte brieven uit de *Prize Papers*-collectie centraal, maar er valt te denken aan een uitbreiding met bijvoorbeeld dagboeken

en andere brieven uit het Rampjaar. Ook memoires vormen een mogelijke bron. Dat de herinnering aan de belegering en het ontzet belangrijk was, blijkt uit een bewaard gebleven noodmunt uit 1672 van een halve daalder. Op de keerzijde staat de tekst 'Gronjngen kondt stant, beholdt van het landt, heeft door Goodts kracht, gebrocken des vieants macht' (afb. 5). Nog in hetzelfde jaar liet de stadsregering van Groningen herinneringsmunten slaan en besloot zij tot een jaarlijkse herdenking.⁶⁷

De academische gemeenschap in staat van beleg

DE ROL VAN NEDERLANDSE STUDENTEN IN 1672

Arjen Dijkstra

Toen de stad Groningen in de zomer van 1672 belegerd werd door Bommen Berend, de Munsterse bisschop Bernhard van Galen, zouden studenten met gezang de stad verdedigd hebben. 's Nachts, op de wallen, zongen ze liederen om de vijandelijke troepen in hun nachtrust te storen. Volgens de overlevering was 'Het nachtegaaltje' een van de gezangen die de studenten vaak aanhieven.¹

Het zingen van studenten is een bekend verhaal rond de viering van Bommen Berend, met name aan de Groningse universiteit. Nog in 2019 wist Tim Smit een uitvoering door het Groningse corps Vindicat te organiseren.² Dat was geen willekeurig gekozen studentenvereniging: er is een lijn te trekken tussen de studenten

die in 1672 op de stadswallen lagen en de studenten die in 2019 een uitvoering van het lied ten gehore brachten. Want het is juist Vindicat dat al sinds zijn oprichting in 1815 zich erop laat voorstaan de opvolger van de groep dappere studenten uit 1672 te zijn.³

De vergelijking tussen de echte oorlogssituatie van 1672 en die van het vreedevolle Groningen van vandaag is wellicht wat scheef, maar toch is het trekken van een lijn niet helemaal onzinnig. Want dat studenten hielpen bij de verdediging van de stad was een belangrijke gebeurtenis. Niet alleen in militair-strategisch opzicht, maar ook voor de ontwikkeling van studentenorganisaties en zelfs voor de ontwikkeling van het instituut universiteit kan 1672 als een belangrijk keerpunt wor-

den gezien. Het was daarnaast een moment waarop Groningen niet alleen optrad; ook aan andere Nederlandse universiteiten was juist 1672 een belangrijk jaar. Om goed te begrijpen wat het belang is van de hulp die de academische gemeenschap verleende bij de verdediging van de stad Groningen, kijk ik in dit artikel naar zowel de Groningse studenten als een aantal andere universiteiten in de Republiek. Wat gebeurde er in het Rampjaar in de academische wereld? Wat zegt dit over de plek die studenten aan de universiteit hadden?

Om deze vragen goed te kunnen beantwoorden, is het zaak een kleine stap achteruit te doen en de situatie aan de Groningse universiteit en aan de universiteiten in de rest van de Republiek in een breder perspectief te zetten. Daarvoor neem ik een kleine aanloop door de bijzondere positie van de student aan de vroegmoderne universiteit en dan met name aan de Groningse universiteit onder de loep te nemen. De student stond namelijk grotendeels buiten de maatschappij, maar in de academische gemeenschap. En dat had soms grote consequenties. De uitleg hiervan is belangrijk, omdat ik in het laatste deel van mijn artikel een vergelijking maak tussen de Groningse si-

tuatie en die aan andere universiteiten in de Republiek. Een korte rondgang langs die academies laat namelijk zien dat er meer aan de hand is: de plek van de studenten aan de universiteit veranderde (afb. 1).

De vroegmoderne universiteit

Hoewel alleen in Groningen een jaarlijkse herdenking plaatsvindt, was de universiteit in deze stad zeker niet de enige academische instelling in de Republiek die geconfronteerd werd met de gevolgen van de oorlog van 1672. Daarnaast was het niet de eerste keer dat de universiteiten zich in een conflictsituatie bevonden. Maar normaal gesproken waren de conflicten waar de academici zich mee bemoeiden van meer geestelijke aard. Ze gingen over belijdenisgeschriften, over de invloed van God op het handelen van mensen, over de rol van de overheid en een heel enkele keer over de plek van de aarde in het zonnestelsel. In de zeventiende eeuw werd vrijwel iedereen vroeg of laat geconfronteerd met de fysieke gevolgen van oorlog. En in het Rampjaar werden de Nederlandse universiteiten daarbij niet gespaard.

A en wijngc naerf Coen hoe de hant GROENINGEN. Belegert is geweest Vanden Bischof Van münster. B.V. Gaaden. 1672 op den 9 Junij tot 17 Aug.
 A. Kustse Approches. B. Münsterske Approches. C. Kayser Wacht. D. Batterijen. E. Mijnen waer van de Groeffte 150 passen lang sijn. F. Batterijen daer de kop
 ge ploest warden. G. plaets daer de Bommen en munitien kon den. H. gebrande Brugh. Waer door deyt v allen geschit sijn. I. Gensse Canal. J. L. Batterijen van de
 M. toe gemetelde oeffpoort. O. stads Conterfchappen. P. stads Gassen. Q. Genuwmerde stracten en wijgen. S. sreck wegh naer Winshosten. T. sreck wegh naer Passel.

A. nobatie au Vis de la siege de GROENINGEN, par B.V. Gaaden, d'Esques de münster. L'an 1672 die 9de Junij et jusqu'au 17de Aou.
 A. les approches de Coestmone. B. les approches de münster. C. garde des Canals. D. les Batteries E. mines desquelles se fit le plus grand effort
 d'ing 150 pas. F. Batteries au ou Champs des Basses. G. lieu pour les Bombarde et munitiens. H. le pont Brulle, par au les portes de la Ville. I. J.
 I. Cavalleries de Coestmone. L. Bapions de la Ville. M. la porte de l'orient. N. eses. O. les Conterfchappes de la Ville. P. les fosses de la Ville.
 Q. maisons et rues, ruitrees. S. Chemin pour Winshosten. T. Chemin pour Passel.

1. Het beleg van Groningen in 1672.

Universiteitsbibliotheek Groningen.

In de zestiende en zeventiende eeuw ontstonden de universiteiten als een indirect gevolg van de Nederlandse Opstand. Kort gezegd werden de Nederlandse provincies calvinistisch – hoewel andere kerken werden gedoogd – en hadden de wereldlijke overheden daardoor behoefte aan predikanten die goed werden opgeleid, in plaats van aan priesters die door de Rooms-Katholieke Kerk waren opgeleid. De universiteiten moesten in deze behoefte voorzien. Daarnaast waren de strijd tegen Spanje en de bijzondere economische voorspoed die zich aandienende oorzaken voor een sterk groeiende vraag naar meer medici en juristen. Ook daarvoor keek men naar de universiteiten.

In principe kon iedere provincie aanspraak maken op een eigen universiteit, mits het gewest bereid was de kosten daarvoor te dragen. Na Leiden (1575) in de provincie Holland, volgden Franeker (1585) in Friesland, Groningen (1614) in Stad en Ommeland, Utrecht (1636) in Utrecht en Harderwijk (1646) in Gelderland. Er waren nog meer initiatieven en verschillende scholen maakten aanspraak op enige academische waardigheid, zoals die in Middelburg, Breda, maar ook in Deventer, Leeuwarden, Dordrecht en

Amsterdam. Er was wel een groot verschil tussen universiteiten en scholen met een beperkte academische waardigheid. Een echte universiteit was een instelling met promotierecht, waar studenten konden promoveren tot doctor of magister. Die instellingen konden zich voor een deel aan de samenleving onttrekken. De leden van de academische gemeenschap kregen belastingvrijstellingen, mochten met een degen door de stad lopen (wat gewone burgers niet was toegestaan) en vielen voor minder zware delicten onder de eigen rechtspraak van de Senaat van de universiteit. Daarnaast waren studenten en hoogleraren zelfs in tijden van oorlog vrijgesteld van bepaalde verplichtingen, zoals inkwartiering van soldaten.⁴ Deze oorspronkelijke vorm van ‘academische vrijheid’ had dus eerder betrekking op belastingen en andere verplichtingen dan op ideeën, zoals we dat tegenwoordig opvatten.

Deze uitzonderingspositie was juist als er daadwerkelijk oorlog uitbrak van groot belang. In de meeste gevallen betekende het namelijk dat professoren en studenten niet tot de wapenen waren geroepen.

Verzet en vrijheid

Ze hoefden niet bij te dragen aan de verdediging van de steden en gewesten waarin ze woonden.

Die bijzondere positie van de academische gemeenschap was erop gericht om werk en studie aan de universiteit zo aantrekkelijk mogelijk te maken. Weinig families hadden genoeg middelen om jonge mannen een lange periode te laten studeren want dat kostte twee keer geld. De jongens moesten vaak op kamers, dure studieboeken aanschaffen en collegegelden betalen, terwijl ze ondertussen geen inkomen verwierven – wat leeftijdsgenoten al wel deden. Ook voor hoogleraren was deze vorm van ‘academische vrijheid’ van groot belang. Vaak konden ze als bestuurder of adviseur veel meer verdienen. Een positie van bijvoorbeeld burgemeester zal dan ook meestal verkozen zijn boven die van hoogleraar. De eerste kwam met een hoger salaris en meer aanzien. Een uitzonderingspositie voor de wet, zowel voor belastingen alsook in tijden van oorlog, maakte het hoogleraarsambt wat aantrekkelijker. Zoveel had de vroegmoderne samenleving over voor goed hoger onderwijs.⁵

Er is nog een facet van de academische gemeenschap dat een belangrijke rol zou spelen in 1672: studentenorganisaties. Dat studenten zich organiseren is ouder dan de universiteit. De eerste universiteiten ontstonden namelijk uit de vraag van studenten om onderwijs. Ze gingen zich organiseren en namen docenten aan, wat na verloop van tijd een steeds formeler karakter kreeg. Dit concentreerde zich in de middeleeuwen op slechts enkele plaatsen in Europa. In onder andere Bologna, Oxford en Montpellier ontstonden zo de eerste universiteiten. Doordat het aanbod zo beperkt was, trokken die jonge instellingen enorme aantallen studenten van allerlei pluimage en afkomst, wat weer nieuwe verenigingen tot gevolg had. De studenten verenigden zich langs de lijnen van hun thuislanden. Deze studentenorganisaties werden *nationes* genoemd. Ze waren al snel een doorn in het oog van de senaten van universiteiten, de vergaderingen waar hoogleraren het gezag hadden om de universiteit te besturen. Zij deden er alles aan om de *nationes* te verbieden. Vanzelfsprekend zullen de meeste professoren in hun eigen studietijd wel lid zijn geweest van een dergelijke organisatie, maar het be-

grip dat dat mogelijk met zich meebracht, verdween snel zodra een hoogleraar geen student meer was. Dit kwam omdat binnen de *nationes* allerlei excessen plaatsvonden. Er werd ontgroend en gezopen, studenten gooiden ruiten in en schrapten soms met hun degens: ze haalden ze luid krassend over de straat om gewone burgers de stuipen op het lijf te jagen. In de archieven van universiteiten zijn dan ook veel bepalingen te vinden tegen deze studentengroepen: ze werden keer op keer verboden. Maar juist die herhaalde verbodsbepalingen laten zien dat dit meestal zonder succes was.⁶

Ook in 1672 speelden de *nationes* en de academische vrijheid dus een opmerkelijke rol. Toen de Republiek van alle kanten werd aangevallen voelde de academische gemeenschap zich namelijk al snel verplicht een bijdrage te leveren aan de verdediging van Nederland. Maar daarvoor zouden de academici hun vrijstellingen moeten opgeven. En de universiteit moest toestaan waar ze zich al zo lang tegen verzet had: dat studenten zich juist wel organiseerden. Met name in Groningen werd dit erg duidelijk.

De studenten in Groningen

De Groningse universiteit werd opgericht in 1614, tijdens het Twaalfjarig Bestand. Zoals gebruikelijk kregen ook daar de leden van de universitaire gemeenschap bepaalde vrijheden en werden de *nationes* verboden. Aanvankelijk ging het de instelling voor de wind. Er waren voldoende studenten en er werden goede professoren aangetrokken. Het lukte evenwel niet om de *nationes* uit te bannen – ook dat is helemaal niet vreemd. Omdat deze genootschappen zich altijd in het geheim moesten organiseren is er weinig bekend over exacte aantallen leden en zelfs de regels zijn vaak onduidelijk. Uit de bronnen die zijn overgeleverd is op te maken dat er soms wel uitgebreide wetten en reglementen waren die er juist op gericht waren om studenten geen overlast te laten veroorzaken. Daarnaast werden er rituelen ontwikkeld, zoals ontgroeningen en een roulerend bestuurslidmaatschap; vaak kregen deelnemende studenten een eigen wapen. Het doel was meestal niet om zoveel mogelijk onlust te veroorzaken. Het ging de leden er vooral om dat ze steun bij elkaar konden

Verzet en vrijheid

vinden. Sommige jongens waren nog maar 14 of 15 jaar oud als ze in een stad ver van huis gingen studeren. Enig houvast bij andere jongemannen van vergelijkbare afkomst zal meer dan welkom zijn geweest. Maar de regels verordenden ook dat deelname aan dit soort genootschappen niet vrijwillig was: studenten dwongen elkaar lid te worden.⁷

Hoe begrijpelijk het ook was dat studenten dus lid werden, de universiteit was en bleef tegen deze groepen studenten optreden. Zo vaardigde de Groningse universiteit bij de oprichting direct een verbod uit, dat in de jaren 1620 en 1630 meerdere keren herhaald werd – meestal geen teken van een succesvolle handhaving.⁸ Uit de eerste decennia van de universiteit zijn verschillende voorbeelden te vinden van botsingen tussen genootschappen onderling, maar ook met de bewoners van de stad. Enkele keren wilden de studenten zelfs verhaal halen bij de Senaat van de universiteit, of ook bij de rector magnificus zelf, maar daar werkten de hoogleraren niet aan mee. Willem Jonckbloet, die in de negentiende eeuw een uitgebreide geschiedenis van de Groningse universiteit schreef, concludeert dat studenten vooral tegen de universiteit in

opstand kwamen als ze zich verwaarloosd of niet gezien voelden. Dat ging soms heel ver, bijvoorbeeld wanneer studenten in conflict kwamen met Groningers.⁹ Ze vreesden – niet ten onrechte – voor hun leven en meenden daarom zichzelf te moeten verdedigen. Deze schermutselingen gingen niet zonder geweld en ze lieten maar al te zeer zien hoe weinig de universiteit echt kon doen tegen de genootschappen. Daarnaast maakten ze het belang van de *nationes* duidelijk, het was soms een erg serieuze zaak.

In 1652 liep het flink uit de hand toen het Gelderse genootschap de student Karel Vijgh wilde dwingen lid te worden. Vijgh woonde op kamers bij Samuel Maresius, hoogleraar theologie en op dat moment rector magnificus. Maresius wist de studenten zo tegen de haren in te strijken, waarschijnlijk door ze hooghartig toe te spreken, dat verschillende *nationes* zich verenigden. Onder aanvoering van muziek, met ontblote degenen en daarnaast gewapend met pistolen en stenen bestormden ze het huis van Maresius. Na een gevecht van meer dan een uur, waarbij enkele gewonden vielen en een student in zijn been geschoten werd, kozen de studenten het hazenpad. In de dagen

erna ontstond een verschil van mening over de jurisdictie: als er een dode was gevallen zou die bij de stad liggen, vanwege de ernst van zo'n zaak. De student bleek het echter te overleven, dus zou de universiteit zelf als rechtsprekende macht optreden. Daarmee onderstreepte het voorval de positie van de universiteit als een 'staat binnen de staat', terwijl het ook liet zien waartoe de studenten in staat waren. Als het zo uitkwam waren ze een geduchte groep vechtersbazen, die er niet voor terugdeinsde om voor zijn belangen op te komen.¹⁰ Dit had echter consequenties voor de universiteit: juist in deze jaren daalde het aantal inschrijvingen in Groningen sterk.¹¹ Het een had zonder twijfel met het ander te maken.

Stad in het nauw

De studentenonlusten waren niet de enige vormen van opstand en oproer waarmee de stad Groningen te maken had in de zeventiende eeuw. Met name de conflicten tussen de regenten van Groningen en de gilden werden soms met geweld beslecht. De gilden wilden dat hun belangen beter beschermd werden en daarmee

dat ze meer macht zouden krijgen. Maar dat zou ten koste gaan van de invloed van de regenten, die dat natuurlijk niet zagen zitten. Lang leken de gilden de bovenliggende partij, maar dat beeld kantelde in de late jaren 50 en de jaren 60 van de zeventiende eeuw. Toen werd het pleit beslecht in het voordeel van de regenten. Ze maakten de belangrijkste bestuurlijke ambten onbereikbaar voor iedereen die niet zeer vermogend was en daarmee ook voor de meeste hoogleeraren van de universiteit. Daarnaast lieten ze liefst vier gildenleiders ter dood veroordelen. Voor twee werd de straf omgezet tot levenslange verbanning, een derde werd echt ter dood veroordeeld en de vierde, Johan Schulenborgh, wist – verkleed als vrouw – de stad te ontvluchten. Hij vluchtte naar Munster, en werd adviseur van Bernard van Galen (afb. 2).¹²

In september 1665 trok de Munsterse bisschop Bernard van Galen voor het eerst op richting de stad Groningen. In de Groningse pers werd de gevluchte gildenleider direct in verband gebracht met het binnenvallende Duitse leger.¹³ Daarbij was het doel niet zozeer die stad te belegeren als wel Delfzijl te veroveren, zodat de Engelsen, onder leiding van koning Ka-

Op de bovenstaande plaat ziet men een poort der stad Groningen: de Heer Schuylenburg, in vrouweklederen uit zyne bewaaring ontsnap zynde, gaat tusfchen twee vrouwen, ter stad uit, en ontkomt op die wyze, het lot dat hem boven het hoofd hing.

Buiten gekomen zynde werd hy op een ftede gezet, en daarmede buitens Lands gevoerd: eerst begaf hy zig naar *Breemen*, en van daar naar *Munfter*, alwaar hy zig een geruimen tyd onthield; wordende door den Bisfhop in befcherming niet alleen, maar ook in dienst genomen.

2. Johan Schulenborgh ontvlucht Groningen in 1662 als vrouw verkleed.

Anonieme boekillustratie 1675-1750. RHC Groninger Archieven.

rel II, daar zouden kunnen landen. Het ging Bommen Berend aanvankelijk voor de wind. Hij trok via Gelderland en Overijssel naar Stad en Lande en leek niet snel in zijn opmars te stoppen. Ondertussen begon men in Groningen te vrezen voor een beleg. Enkele hoogleraren en studenten namen al de benen, maar over het algemeen was dat niet de houding van de academische gemeenschap. Juist de studenten bleken nu van harte bereid om voor de universiteit op te komen. Op 9 oktober 1665 kwam de Senaat bijeen, omdat ‘zeer vele’ studenten bij de rector magnificus hadden aangegeven te willen helpen met de verdediging van de stad. Dat konden de hoogleraren echter niet zomaar toestaan, ook omdat veel van de studenten nog minderjarig waren.¹⁴ Daarnaast hadden veel van de hoogleraren de eerdere onlusten meegemaakt. Zij wisten dus dat er mogelijk de nodige dwang werd uitgeoefend.

Toen de studenten verklaarden dat zij zonder dwang zich aanmeldden en dat ‘iedereen die het aanging’ toestemming had verleend (dat lijkt onmogelijk omdat meerdere minderjarige studenten van ver kwamen) ging de academische senaat overstag.¹⁵ De rector vroeg aan

de gedeputeerde staten van de provincie of de studenten konden meehelpen bij de verdediging van Groningen. De bestuurders van zowel de stad als de provincie waren er erg blij mee. Er werden een kapitein, een luitenant en een vaandrig benoemd en zij legden een militaire eed af, maar ‘met behoud van academische rechten en privileges’.¹⁶ Hoe verrast en blij het bestuur van het Groningse gewest was blijkt uit het prachtige vaandel dat het aan de studenten schonk. Het vaandel is gemaakt van beschilderde zijde met in het midden het wapen van de universiteit en daaromheen de woorden ‘Deo, Patria, Academia’ – ‘Voor God, vaderland en universiteit’ – en laurierkransen, met in de linkerhoek het wapen van Stad en Lande. Het heeft in alles het uiterlijk van een echt militair vaandel (afb. 3).¹⁷

Als iets de kentering in de houding van de studenten symboliseert is het wel dit vaandel. Nog altijd is het in bezit van de Groningse universiteit, waar het beheerd wordt door het Universiteitsmuseum. Er zijn maar weinig van dit soort vaandels uit de zeventiende eeuw overgeleverd en gezien het intensieve gebruik van juist dit exemplaar is het een klein wonder dat het – zij het gehavend – is bewaard. In de anderhalve

3. Het vaandel van 1665 met de tekst 'Deo, Patria, Academia' (Voor God, Vaderland, en Universiteit).

Universiteitsmuseum Groningen.

eeuw na 1665 zou het vaandel namelijk te pas en te onpas tevoorschijn worden gehaald, als een symbool van de verbondenheid van de studenten met de Groningse maatschappij. Maar laten we niet al te zeer op de zaken vooruitlopen; in 1665 had het deze waarde nog niet. Toen was het vooral een symbool waar de studenten zich onder konden verenigen, toen ze vrijwillig aanboden om met gevaar voor eigen leven de stad te helpen verdedigen. Opeens moeten de onlusten van 1652 een verre herinnering hebben geleken.

De bisschop van Munster verwachtte dat de rooms-katholieken en de gilden zijn kant zouden kiezen, maar dat bleek niet het geval. Zowel in 1665 als zeven jaar later bleek dat vrijwel niemand in Groningen echt op zijn komst zat te wachten, of in ieder geval dat niemand daar voor uit durfde te komen. Van Galen moest in 1665 zijn opmars opbreken en verder onverrichter zake terugkeren naar Munster.

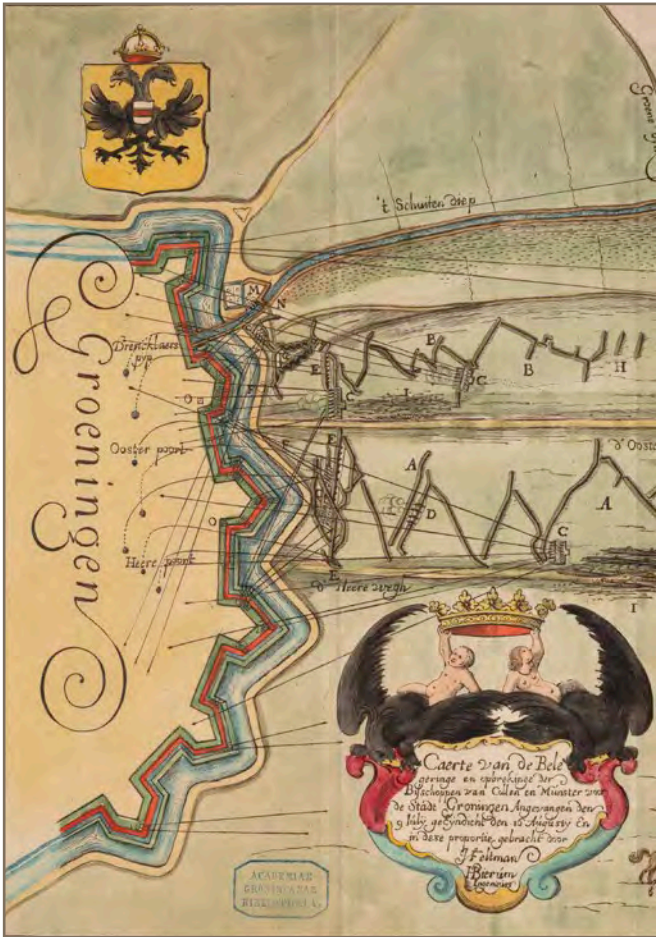
Het Rampjaar

De aanval van Bommen Berend in 1665 liep met een sissier af, maar zeven jaar later was dat heel anders.

Ditmaal trokken de bisschoppen van Munster en Keulen gezamenlijk de Republiek binnen en lag Van Galen in een mum van tijd voor de poorten van Groningen. De Groningse studenten lieten zien dat ze opnieuw bereid waren mee te vechten. Daarmee onderstreepten ze een volwassen houding richting de maatschappij en de universiteit. Terwijl de Duitse troepen optrokken richting Groningen werden Stad en Lande in staat van paraatheid gebracht. Carl von Rabenhaupt, ‘een ijzervreter uit Bohemen’, werd aangezocht om de verdediging te leiden. Grote delen van de provincie werden geïnnundeerd en de dwingers van de stad Groningen gereedgemaakt voor oorlogsvoering. Maar al snel werd duidelijk dat de 2000 manschappen die in dienst waren van stad en provincie, niet genoeg waren voor een adequate verdediging.¹⁸ Het aanbod van de studenten kwam dus als geroepen.

Maar liefst 150 studenten meldden zich aan om mee te vechten. Dat waren niet alle studenten die aanwezig waren in de stad, want dat aantal zal eerder tussen de 200 en 300 hebben gelegen. Van enkele studenten die de stad ontvluchtten – wat nog steeds hun goed recht was – kennen we zelfs de naam.¹⁹ Dat zijn

Verzet en vrijheid

4. De stadswal van Groningen in 1672, door Jan D. Fries. Uitsnede van een kaart van het beleg op de plek waar de studentencompagnie gelegerd was. De volledige afbeelding staat op het omslag van dit boek.

Universiteitsbibliotheek Groningen.

niet de enige namen die overgeleverd zijn: Jonckbloet drukte in 1864 een lijst af met de namen van 66 studenten die wel deelnamen.²⁰ Het voert te ver om die hier allemaal op te sommen, maar namens de groep traden Wicher Wichers als kapitein, Rutgers ten Berghe als luitenant en Scato Gockinga als vaandrig op.²¹ De studenten kregen een van de gevaarlijkste plekken op de bolwerken toegewezen, de onderwal tussen de Ooster- en Herepoort, recht tegenover de kanonnen van Bommen Berend. Deze *fausse-braye* was gemakkelijk te bereiken voor het geschut van de vijand omdat het struikgewas verwijderd was (afb. 4).

In 1665 was de academische senaat akkoord gegaan met de inzet van studenten, mits deze zich aan een uitgebreid door de professoren opgesteld reglement zouden houden. De plotselinge positieve houding van de jonge mannen had toch enig argwaan gewekt onder de hoogleraren. En waar deze laatsten altijd fel gekant waren geweest tegen de reglementen van de *nationes*, zagen ze nu heil in eenzelfde aanpak, mits ze zelf de regels uitvaardigden. Ook in 1672 was dit weer een voorwaarde,

want men wilde koste wat kost voorkomen dat de studenten zouden vervallen tot de mores van de soldaten. De wat vaderlijke en soms ook naïeve regels van de hoogleraren hielpen om de studenten in het gareel te houden, zo lijkt het. Een belangrijk verschil met de gebeurtenissen van 1665 was evenwel dat de studenten nu niet alleen wacht zouden lopen, maar bij de verdediging ook echt zouden meevechten.²² Het was alsof iedereen zich bewust was van de ernst van de situatie.

Overigens beperkte de inzet van de academische gemeenschap zich niet tot de studentencompagnie. De niet gevluchte hoogleraren gingen bij toerbeurt wachtlopen met de studenten, om toe te zien op de handhaving van hun reglement. In het academiegebouw werd kruit opgeslagen, er kwam een grote ton water en twee studenten hielden de wacht bij de bibliotheek in geval een van de bommen van het Duitse leger daar zou inslaan. De bijnaam Bommen Berend sloeg op de voorliefde van Van Galen voor modern geschut, met daarbij innovatieve brandbommen. Dit was dus een reëel gevaar. En inderdaad trof een bom het dak van het academiegebouw, overigens zonder

dat deze veel schade of gevaar voor de boekencollectie opleverde. In één van de pamfletten wordt daarnaast verhaald van een student die tijdens de beschietingen doorstudeerde, terwijl een bom insloeg in zijn kamer. Het projectiel schoot de ‘candidaet (...)’ tussen de benen door, en nam hem de stoel onder ’t lijf wech, dat hij achter over viel sonder beschaedicht te worden.’²³

Toch wisten de kanonnen van de Duitse bisschoppen grote schade in Groningen aan te richten in het meest oostelijke deel van de stad. De studenten droegen evenwel goed bij aan de verdediging. Zoals ik hierboven al aanhaalde, zongen de dienstdoende studenten ’s nachts liederen in de richting van het vijandelijke kampement. Het lijkt wat onwaarschijnlijk dat het echt tot doel had de vijand wakker te houden – hoewel een groot deel van de stad aan die kant ontruimd was en de burgers dus geen last hadden van het gezang. Wel weten we dat ‘Het nachtegaaltje’ werd gezongen nadat een student in de borst was geraakt en zijn maten niet wilden dat de vijand in de gaten kreeg dat er raak geschoten was. De getroffen student overleefde het.²⁴

Verzet en vrijheid

Wat hier in ieder geval duidelijk uit blijkt is dat de verhalen vooral de moed van de studenten benadrukken. De Duitse troepen belegerden Groningen een hele maand van 28 juli tot 28 augustus. Toen ze weg-trokken was een Groningse legende geboren. Ieder jaar zou op 28 augustus Gronings Ontzet worden gevierd. En daarbij zou het niet blijven. Nog in 1672 werden de deelnemende studenten bedankt voor hun bijdrage aan de strijd. De universiteit liet speciaal een gedenkpenning slaan, waarvan de deelnemende studenten een zilveren (afb. 5) en hun officieren een gouden exemplaar kregen uitgereikt. Daarnaast nam het vaandel van 1665 vanaf het Rampjaar een ereplaats in bij plechtigheden van de Groningse academie. Het werd opgehangen in de senaatskamer, maar bij academische hoogtij – zoals de Opening van het Academisch Jaar – eruit gehaald en door de studenten gedragen (afb. 6).²⁵

Daarbij vroegen de studenten na 1672 meerdere keren verlof om voor ‘het vaderland’ te mogen vechten. Voor zover ik kan nagaan voor het eerst in 1677 toen een coalitie onder stadhouder Willem III tegen een Franse coalitie vocht, aan het eind van de Hol-

landse oorlog, waar de vijandelijkheden van 1672 in uitgemond waren. Tot 1815 zou de universiteit daar niet echt op ingaan.²⁶ Maar ook dat veranderde weer. In zowel 1815 (Waterloo) als 1830 (de Tiendaagse Veldtocht) trokken Groninger studenten met de Nederlandse legers mee. Hieruit ontstond het Groningse corps *Vindicat Atque Polit*, als eerste studentenvereniging van Nederland. Deze Latijnse naam betekent ‘Handhaaf en beschaaf’. De vereniging was lange tijd de belangrijkste gesprekspartner voor de universiteit in zaken die studenten aangaan: van onderwijskwali-teit tot allerlei praktische zaken, alsook voor de viering van feesten, waaronder ieder jaar de viering van Bommen Berend op 28 augustus. Waar de *nationes* de universitaire bestuurders altijd een doorn in het oog waren geweest, zou dat na 1672 een heel andere invulling krijgen. Het ging nog steeds niet altijd helemaal goed. Zo zwaaiden de studenten in het revolutiejaar 1748 opnieuw met het vaandel, tegen de zin van allerlei hoogleraren.²⁷ Maar het uitgangspunt was een heel ander geworden: niet langer probeerde het universitaire bestuur de studentenorganisaties te beknotten. Het zocht veeleer de samenwerking en

5. De gedenkpenning die de studenten kregen op 18 november 1672 met daarop in het Latijn de tekst 'Ter herinnering aan de belegering en bevrijding van Groningen door de Staten, wegens verdiensten aan de academieburgers geschonken'.

Universiteitsmuseum Groningen.

6. Het vaandel van 1665 in de Senaatskamer van het Tweede Academiegebouw van de Rijksuniversiteit Groningen in de late negentiende eeuw. Het vaandel is nog altijd in bezit van de Groningse universiteit.

Universiteitsmuseum Groningen.

probeerde deze op die manier tot iets goeds te bewegen. Dat leek voor de academische gemeenschap de grote opbrengst van de belegering door Bommen Berend en het is een beweging waarvan we aan andere universiteiten vergelijkbare ontwikkelingen zien.²⁸

Franeker

Groningen was niet de enige stad die belegerd werd in 1672 en ook niet de enige studentenstad die de druk tot verdediging voelde. Juist daar is iets opmerkelijks aan de hand. Want ook aan andere universiteiten voltrok zich een opvallende verandering in de studentengemeenschap. In 1672 stond de hele Republiek onder bedreiging, ook al werd dit niet op dezelfde manier ervaren. In het noorden van de Republiek kwam de dreiging met name over land, van de Duitse bisschoppen. In Franeker voelde men evenals in Groningen de dreiging van Bommen Berend. Mocht Groningen vallen dan lag de weg naar Friesland open en daarmee ook de route naar Franeker – een stad die zeker ingenomen zou worden door de Duitse bisschoppen. Als het niet voor een stevige brandschatting was, dan wel

omdat Franeker strategisch lag voor een mogelijke doorgang naar de provincie Holland over de Zuiderzee. Hoe het ook zij, de Friese politiek trok alle academische privileges in, legde zelfs belastingen op (die de hoogleraren later niet wilden betalen) en verplichtte de Franeker hoogleraren om volop mee te draaien in de verdediging.²⁹ Ook de Franeker burgerij erkende het gevaar en de stad mobiliseerde, waarbij opnieuw de academische gemeenschap niet werd ontzien. Er werd een compagnie ‘uitschot’ – dat zijn burgers die normaal gesproken niet tot de wapenen worden geroepen – samengesteld: ook de hoogleraren werden verplicht deel te nemen.³⁰

Het bevel hiervan kwam bij de Franeker burgemeester en hoogleraarszoon Bernhardus Fullenius jr. te liggen, op zijn eigen verzoek. Zijn twee broers en hij zouden de officiersposities in deze compagnie innemen. De ene broer, Keimpo, werd zelf militair. De andere, Sethus, was net afgestudeerd aan de Franeker universiteit en wachtte op zijn eerste beroep als dominee – daarmee was hij nog min of meer lid van de academische gemeenschap. Naar alle waarschijnlijkheid was hij niet de enige die deelnam in de compagnie van Bernhardus

Verzet en vrijheid

Fullenius, hoewel we weinig mensen bij naam kennen. Duidelijk is in ieder geval dat de actiebereidheid in Franeker groot was, zo getuige deze compagnie ‘uitschot’. Maar het nam nog niet dezelfde vormen aan als in Groningen – studenten kregen zelfs expliciet een vrijstelling van de mogelijkheid om verplicht te worden te vechten. Dat kwam wellicht ook omdat Franeker al snel een vluchtplaats werd voor professoren en studenten die elders niet terecht konden.³¹

Naast de drie broers Fullenius was hun zwager Balthasar Bekker betrokken bij de burgercompagnie. Bekker was op dat moment predikant in Franeker, waar hij een proefschrift had verdedigd (na een studie theologie in Groningen) en waar hij ook rector van de Latijnse School was geweest. Bekker stond al tijden op de nominatie hoogleraar in Franeker te worden – een wens die nooit in vervulling zou gaan. Hij was echter ontegenzeggelijk betrokken bij de Franeker universiteit, als intellectuele leider van de hele Friese geestelijkheid en als dominee van de academische gemeenschap.³² Voordat zijn zwagers ten strijde trokken tegen Bommen Berend zegende hij de compagnie in de Fra-

neker Martinikerk, in aanwezigheid van de vrouwen en kinderen van de tijdelijke soldaten (afb. 7).

Ook Bekkers betrokkenheid is opmerkelijk, maar het is nog steeds geen keerpunt in de universitaire geschiedenis van Nederland. Daarvoor moeten we kijken in de jaren na 1672, toen Bernhardus Fullenius ieder jaar een feestmaal organiseerde om de overwinning op Bommen Berend te vieren en de bijdrage daaraan van de Franeker gemeenschap. Nadat Fullenius in 1684 zijn positie als burgemeester inruilde voor die van professor in de wiskunde (en dat was dus een opmerkelijke stap) zal het pas echt een academische smaak hebben gekregen. Ieder jaar vierde de hoogleraar in de wiskunde van de Franeker universiteit de verjaring van de strijd tegen de bisschoppen van Munster en Keulen. Een traditie die na de dood van Fullenius werd voortgezet (afb. 8). Het doet sterk denken aan de vieringen die in Groningen plaatsvonden.³³

Leiden en Utrecht

Ook de andere Nederlandse universiteiten leden onder de gevolgen van het Rampjaar. Harderwijk

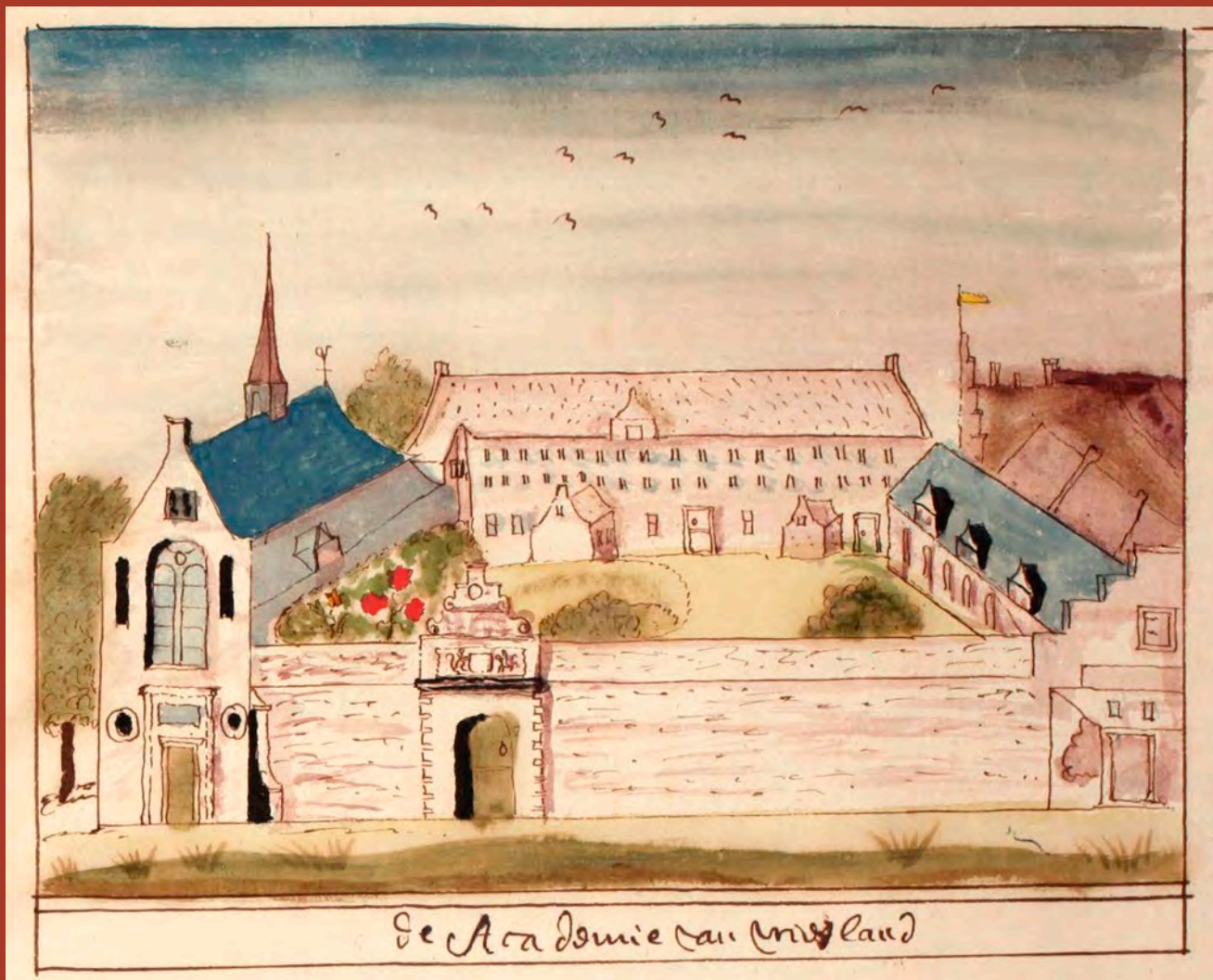

7. De Franeker compagnie 'uitschot' wordt gezegend door dominee Balthasar Bekker. Gravure van Bernhardus Fullenius junior, de bevelhebber van de compagnie.

Rijksmuseum Amsterdam.

werd volledig onder de voet gelopen door de legers van Lodewijk XIV. Het lijkt erop dat de studentenpopulatie aldaar geen tijd had en ook geen interesse toonde om in verzet te komen. Nadat de kleine havenstad was overmeesterd trok vrijwel de gehele academische gemeenschap weg. De bibliotheek kon, tegen hoge kosten, nog net in veiligheid worden gebracht in Hoorn. Pas in 1674 zou de bezetting van de Fransen worden beëindigd en het academisch onderwijs worden hervat.³⁴

Eenzelfde patroon is te zien voor Utrecht. Ook die stad werd min of meer overrompeld door de troepen van de Franse koning. Hier waren enkele studenten bereid om mee te vechten tegen de vreemde mogendheid. Maar meer dan dat is niet overgeleverd. Studenten en hoogleraren zochten een veilig heenkomen, of ze hoopten op een ander bewind onder de Franse overheersing. Een waar niet per se de gereformeerde orthodoxie centraal stond. Uiteindelijk was de bezetting van te korte duur om hier echt iets over te zeggen.

8. De universiteit te Franeker in de zeventiende eeuw, door Andries Schoemaker ca 1700.

Tresoar Leeuwarden, 998 Hs.

Opvallend is wel dat de Utrechtse universiteit in 1672 nog eenmaal een verbod op de *nationes* uitvaardigde. Was dit om verzet van studenten tegen de Franse overheersing de kop in te drukken? De geschiedenis vermeldt dat niet, maar opvallend is het wel.³⁵

De situatie aan de Hollandse universiteit te Leiden (afb. 9) lijkt mogelijk nog het meest op die in Groningen. Ook aan de oudste universiteit van de Republiek vroegen studenten om mee te mogen vechten. En hier stonden de hoogleraren er wat minder positief tegenover. De studenten wilden graag, maar de academische senaat hield de boot af. De hoogleraren achtten het beter dat de academie zich niet met geweld inliet, zeker omdat de studenten nog minderjarig waren. Leiden had natuurlijk een andere voorgeschiedenis dan Groningen, wellicht speelde dat mee. Dat er paniek was onder de hoogleraren lijkt wel duidelijk te zijn.

Toch was dat niet het einde van het verhaal. De hoogleraar in de wiskunde, Christiaan Melder, richtte samen met de hoogleraar chemie een studenten-vrijkorps op. Dat juist de wiskundehoogleraar hieraan deelnam hoeft geen verwondering te wekken: de fortificatieleer – bij uitstek een onderdeel van de verde-

diging van de Republiek – was een onderdeel van de mathematica. Maar opmerkelijk is het wel: ook in Franeker was de aanvoerder van de troepen een man met een sterke interesse in de wiskunde, die later hetzelfde ambt zou vervullen. Dat er een vrijwilligerskorps werd opgericht is natuurlijk een teken aan de wand: ook hier namen de studenten een andere positie in dan ze tot dusver hadden gedaan. Een met meer verantwoordelijkheid.³⁶

Maar zo glorieus als de Groninger studenten zich hadden verweerd, zo wonderlijk was de afloop van de Leidse studenten. De enige strijd die zij leverden was die met een groep Leidse vrouwen. Die wilden weten of de studenten wel echt Oranjegezind waren. De vaandeldrager zou ze overtuigd hebben door te verklaren dat Minerva, die daar op het vaandel stond, eigenlijk stadhouder Willem III was en dat de uil van Minerva de valk was waarmee hij jaagde. Het bleek overtuigend, waarmee de Leidse vaandeldrager vooral bewees dat de interpretatie van mythologische symbolen op allerlei manieren te doen is.

Overigens had de Leidse academische gemeenschap wel een dode te betreuren. De theologiestudent Corne-

Verzet en vrijheid

lis Mina nam dienst in een ander vrijwilligerskorps, onder leiding van de Leidse professorenzoon Carel Heidanus. Mina sneuvelde in de strijd tegen de Fransen.

Besluit

Het lijkt terecht dat met name de inzet van Groningse studenten in het Rampjaar een plek in de geschiedschrijving heeft veroverd. Zij hebben de grootste inzet geleverd, door met gevaar voor eigen leven een bijdrage te leveren aan de verdediging van hun stad. Wel levert dit overzicht nog iets anders op, namelijk dat die inzet geen strikt Gronings fenomeen is. Ook in Leiden, Franeker en Utrecht zijn er ontwikkelingen die duiden op een veranderende rol van studenten aan de universiteit. Met name in Leiden is dat een ontwikkeling die sterk lijkt op die in Groningen, hoewel Leiden achter de linies bleef – de studenten beperkten zich tot het aanleggen van verdedigingen en een schermutseling met plaatsgenoten.

Toch is ook dat een uiting van dezelfde ontwikkeling: in de hele Republiek veranderde de opstelling van studenten. Van een ‘probleemgroep’, waarbij elke

vorm van organisatie als een bedreiging werd ervaren, werd het een groep die van tijd tot tijd zich kon beroemen op maatschappelijk nut. Symbolen die aanvankelijk juist de afstand tot de universiteit lieten zien, zoals de wapens en titels die studenten elkaar gaven bij hun *nationes*, werden door de universiteit en de overheid overgenomen. De studenten kregen een vaandel waaronder ze zich konden verenigen. Ze kregen herinneringstekenen zoals penningen en soms zelfs jaarlijkse festiviteiten.

Als de gebeurtenissen iets duidelijk maken dan is het de veranderende houding van zowel de studenten als de universiteit en de overheid. Ze leerden meer en meer met elkaar omgaan. Dat zou uiteindelijk in de negentiende eeuw resulteren in verschillende studentencompagnieën van Leiden, maar ook een gezamenlijke van Franeker en Groningen. Daarnaast leerde de universiteit van tijd tot tijd een beroep te doen op studenten, zoals bij pandemieën en andere rampen. Natuurlijk was de inzet van studenten in 1665 en 1672 niet de eerste keer dat dit gebeurde, maar het was wel de eerste keer dat er tradities werden gevormd die nog eeuwen later weerklank zouden vinden.

9. Het Academiegebouw van Leiden in 1672, naar een prent van Christiaan Hagen.

De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)

EEN VERKENNING VAN DE SITUATIE IN HET EMSLAND EN OOST-FRIESLAND

Benjamin van der Linde

Het beleg en ontzet van Groningen maken deel uit van de Canon van Groningen en zijn breed bekend.¹ Maar wat gebeurde er aan de andere kant van de grens langs de Dollard en de Eems? In deze bijdrage onderzoek ik de effecten van de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674) in het gebied van het heden-

daagse Emsland en Oost-Friesland. Het accent ligt hierbij op de steden Lingen en Meppen in het Emsland en de stad Emden en de vesting Leerort in het vorstendom Oost-Friesland. Het artikel is een eerste terreinverkenning.²

In Duitsland heeft de genoemde oorlog weinig aandacht gekregen in de historische literatuur. Alleen schrijvers in de negentiende en vroege twintigste eeuw hebben zich ermee beziggehouden, echter nogal kritiekloos. Vaak zijn in het rooms-katholieke Emsland de beoordelingen van de veldtocht verbazend positief. Dat geldt ook voor de bisschoppelijke inname van het graafschap Lingen, omdat deze regio nu ook weer officieel katholiek werd. Lingen stond tot de inname onder het bewind van de gereformeerde Oranjes, die het katholicisme wel hadden getolereerd.³ Zulke oordelen zeggen meer over de identiteit van de schrijvers dan over de feitelijke gebeurtenissen.⁴ In deze verouderde weergave is geen aandacht voor negatieve gevolgen van de oorlog zoals het leed, de ellende en de belasting die ermee gepaard ging.⁵ Slechts enkele plaatselijke lotgevallen zijn bekend via de veelal lokale geschiedkundige literatuur, bijvoorbeeld over Papenburg en Haselünne.⁶ De vondst in 1969 van gouden en zilveren munten bij Schapen (circa 20 km van Lingen) laat zien dat de oorlog ook duidelijk invloed had op de economie en handel.⁷ Verder zijn er weliswaar recente werken over de omstandigheden in Ne-

derland in 1672, maar die kijken over het algemeen niet verder dan de grens.⁸ Daarin is zelfs geen belangstelling voor de vraag waar de Republiek buiten het eigen grondgebied streed of troepen gelegerd had.⁹

Het verloop van de oorlog langs de Eems werd in belangrijke mate bepaald door de geografische kenmerken van het gebied. Zo lagen er tussen Nederland en Duitsland grote moerassen. Door de drassige grond was de grens slechts op enkele plaatsen passeerbaar. Om de zware kanonnen van de artillerie en de nodige munitie te kunnen vervoeren waren uiteraard stevige wegen nodig.¹⁰ Die zijn terug te vinden op kaarten uit de zeventiende eeuw, zoals die van Hugo Allardt (1627-1684) uit Amsterdam, waarop ook de vestingen, steden en moerassen te vinden zijn (afb. 1). Vooral vanwege de grote moerassen werd de veldtocht van het Munsterse leger naar Groningen gesplitst: de ene weg via de provincies Gelderland, Overijssel en Drenthe, en de andere weg langs de Eems tot de Dollard.

1. De regio langs de Eems. Detail van de kaart van Hugo Allardt, *Nieuwe ende perfectte caerte van Vries-landt, Over-Yssel en Groeninge-landt* (Amsterdam 1670-1675).

De inname van Lingen en zijn gevolgen voor stad en graafschap

Op 30 mei 1672 kwam Munster in het bezit van zowel het graafschap als de stad Lingen. De Munsterse troepen konden de regio snel bezetten, omdat de stedelijke verdedigingswerken tussen 1633 en 1638 grotendeels waren geslecht en er geen garnizoen in Lingen gelegerd was.¹¹ De redenen voor de bezetting waren divers: Lingen was een klein graafschap omgeven door het Nedersticht Munster en behoorde tot het vijandige huis Oranje-Nassau. Bovendien was de basis gunstig voor het Munsterse leger op weg naar het noorden en de stad zou ook betrokken kunnen worden bij het betalen van de oorlogskosten. Waarschijnlijk heeft Bernard van Galen echter ook getracht oudere Tecklenburgse rechten te herstellen, nadat hij reeds in 1652 het kasteel Bevergern op de Nederlanders had kunnen veroveren.

Tijdens de voorbereidende onderhandelingen met Frankrijk en Keulen over de aanvalsoorlog was de bisschop al met zijn bondgenoten overeengekomen dat het graafschap Lingen aan hem zou worden afge-

staan.¹² Het hele graafschap Lingen leed tijdens de bezetting: er werden hoge belastingen geëist en burgers moesten hun huizen vrijhouden voor de soldaten. Daarnaast moesten de gereformeerde kerken worden overgedragen aan de katholieke priesters. De herinvoering van de katholieke eredienst zal op bijval hebben kunnen rekenen, want de meerderheid van de bevolking van Lingen was katholiek. Zichtbaar werd de invoering van de katholieke belijdenis ook door nieuwe herinrichting van de kerken in het graafschap. De kerk van Lingen ontving bijvoorbeeld een Pietá, vervaardigd door de Westfaalse beeldhouwer Bernd Meiring.¹³

Het graafschap bleef bezet tot 1674. Uit de oorlogstijd zijn nauwelijks documenten bewaard gebleven. Wel beschikt Lingen ten aanzien van de gebeurtenissen van 1672-1673 over een bijzonder informatieve bron in de vorm van de stedelijke rekeningen. Deze lijsten bieden niet alleen cijfers maar ook toelichtende tekst. Het is mogelijk uit de opmerkingen enkele gebeurtenissen in de stad te reconstrueren.¹⁴ Zo meldt het rekeningenboek bij de datum 1 juni 1672 dat de Munsterse *Obrist* (kolonel) Lothar

Verzet en vrijheid

Töllner in de stad was gekomen. Maar zijn soldaten, die geen *billet* – dat is een bewijs voor een slaappleats in de stad – hadden kunnen krijgen, waren voor de nacht in een huis in het dichtbij Lingen gelegen dorp Moorlage geweest. Dat er nu ook Munsterse troepen in de stad Lingen waren gestationeerd, wordt duidelijk uit verschillende notities in het rekeningenboek.¹⁵

In de zeventiende eeuw was het in het Heilige Roomse Rijk gebruikelijk dat soldaten niet in kazernes werden ondergebracht, maar onder dwang in de huizen van de plaatselijke bewoners. Soldaten stonden dus in direct contact met de bewoners.¹⁶ De kosten voor deze inkwartiering moesten worden gedragen door de stad of de burgers zelf. Er zijn wat betreft Lingen verschillende vermeldingen over inkwartiering in burgerhuizen, vooral wanneer militairen daar voor korte tijd verbleven, zoals in het geval van een ruiter van de lijfwacht van de bisschop die in het huis van een zekere Lantsinck verbleef.¹⁷ Bij 26 oktober 1672 staat dat een ‘lieutenant’ met vijf paarden in het huis van Werner Jansen woonde;¹⁸ bij 3 november 1672 dat een korporaal met zijn huisvrouw en kinderen verbleef in het huis van Werner Christians, waar

voor een vrouw met de naam Enneke drie rijksdaalders loon heeft gekregen op 18 december 1672. De stad moest in sommigen gevallen ook de kosten voor onderdak en voedsel betalen, toen de militairen voor een korte tijd in de stad waren. Meermaals zijn er ook aantekeningen waaruit blijkt welke militairen *billets* zouden hebben ontvangen, zonder dat deze melding maken van specifieke huizen.

Ofschoon in de stad de paarden van de artillerie waren gestald, bleef de artillerie met de kanonnen buiten de stad, dichtbij de Mühlentor (Molenpoort). Op 13 juni 1672 gaf Lingen hiervoor dan ook geld aan de Munsterse artillerie, aangezien deze de korenvelden niet had aangetast of vernield. En de stad moest ook betalen voor de reparatie en uitrusting van de kanonnen van commandant Elverfeldt.¹⁹

Het waren echter niet alleen de ingekwartierde soldaten en de paarden die het stadsbeeld veranderden. In het rekeningenboek staan ook andere zaken die wijzen op een militarisering van de stad en die noodzakelijk waren om het garnizoen te reguleren. Deze waren deels ook nodig om de stad weerbaar te maken. Al op 8 juni 1672 werden de planken van de

poortbrug voor de *Lockentor* gerepareerd. Het is onduidelijk in hoeverre de vestingwerken zijn gesloopt in de jaren 1633-1638. Wallen markeerden in de vroegmoderne tijd ook altijd de grens van de stad en bepaalden het gebied waar de stedelijke jurisdictie van toepassing was. Daarom mag worden aangenomen dat er geen sprake is geweest van volledige ontmanteling van de vestingwerken en dat onder de Oranjes een gracht en – op zijn minst lage – wallen bleven bestaan. Die hadden echter geen militair doel en konden een belegering met artillerie niet afweren.²⁰ Aangezien de poortwachters en de -ambtenaren volgens het rekeningenboek ook een vergoeding moesten betalen, wordt duidelijk dat Lingen in deze tijd opnieuw zodanig versterkt werd dat vrije doorgang door de wallen onmogelijk was.²¹

Binnen de wallen waren er ook wachten en een wachthuisje. Reeds op 18 juni 1672 is er een vermelding volgens welke een zekere Jan Hermens²² betaald werd voor werk op de wacht van het *Corps de Garde*. Ook moesten er vaak kaarsen bij de wachtposten worden afgeleverd. Bij 22 september 1672 is te lezen dat er gewerkt werd aan het wachthuisje van het

Corps de Garde onder het stadhuis en dat er nieuwe ‘sweetbancken’ werden opgetrokken. Sweetbancken zijn stapelbedden voor soldaten.²³ Interessant is vooral de vermelding in het rekeningenboek dat het wachthuisje zich ‘onder het Raethuis’ bevond. De kern van het stadhuis, waarvan de voorganger al in de vijftiende eeuw was opgetrokken, stamt uit het midden van de zestiende eeuw. In 1663 is dit stadhuis vernieuwd en toen maakte het oude hofprieel plaats voor een wachtkamer en een ruimte voor de plaatselijke waag. Ook de dubbelzijdige trap die nu nog kenmerkend is voor het stadhuis, werd ervoor geplaatst (afb. 2).

Men kan er dus van uitgaan dat de soldaten van Munster het wachthuisje gebruikten en dat er altijd soldaten op wacht voor het stadhuis te zien waren. In symbolische zin toont het echter ook aan dat de burgers en magistraat nu ondergeschikt waren aan de nieuwe militaire bevelhebber van de stad en diens bevelen en instructies moesten opvolgen.²⁴ Dit blijkt herhaaldelijk uit het rekeningenboek wanneer bedragen worden opgesomd die door de officieren of commissarissen werden opgeëist. Veelzeggend zijn boe-

2. Stadhuis van Lingen.

Fotocollectie Emsländischer Heimatbund Meppen.

kingen van 6 tot 18 oktober 1672, toen een rekening voor krijgscmissaris van Munster Johann Heinrich Martels ‘nolens volens’ – tegen wil en dank – moest worden betaald. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er op 24 januari 1673 verschillende notities zijn waaruit blijkt dat de stad geld moest lenen van Osnabrück om de verdere opgelegde vorderingen te kunnen betalen, zelfs op een moment dat het stadsbestuur al bestond uit katholieken.²⁵ In augustus en september 1672 moest Lingen telkens 1.200 rijksdaalder aan schatting betalen, maar in september konden slechts 600 rijksdaalder worden betaald.²⁶ Naast de militaire kosten eisten de bezetters ook nog andere betalingen: Lothar Töllner kreeg bijvoorbeeld kort na zijn aankomst een nieuw zadel (zie 22 juni 1672). Ook de levering van karpers en kalkoenen aan Meppen was deel van de vorderingen (zie 8 augustus 1672).

De bladzijden uit het rekeningenboek zijn ook informatief met betrekking tot de feitelijke gebeurtenissen van de oorlog. Toen de gevechten voor Munster in de zomer van 1672 nog succesvol verliepen, waren er nog nauwelijks verwijzingen naar gewonde of ge-

vangengenomen soldaten. Er is alleen een inschrijving van 8 juni 1672 waarbij staat dat de weduwe van een neergeschoten vaandrig werd ondersteund. Het beeld verandert echter aanzienlijk na het mislukken van de belegering van Groningen. Bij 2 november is te lezen dat vier zieke soldaten moesten worden verzorgd. Nu werden de negatieve gevolgen van de oorlog voor de bevolking van Lingen duidelijk merkbaar en deze zouden nog groter worden. Hoewel de vermelding van 1 januari 1673 dat de speelmannen op nieuwjaarsdag ‘naer olde gewoonte’ speelden nog op een zekere rust wijst, veranderde dit in de daaropvolgende dagen duidelijk: op 3 januari 1673 werden vier soldaten, die uit Coevorden kwamen, in het stadhuis opgesloten. Op 30 december 1672 had het Nederlandse leger onder het commando van Carl von Rabenhaupt de vesting weer veroverd. Of deze soldaten nu Nederlandse of Munsterse waren en onder de krijgswet strafbare feiten hadden gepleegd en daarom gevangen werden gezet, is onzeker.²⁷ Op 6 december 1672 waren er 22 soldaten in gevangenschap in Lingen uit het Nederlandse regiment van de prins van Koerland. Deze soldaten kregen bier, brood en kaas

Verzet en vrijheid

op kosten van de stad. Op 6 januari 1673 waren er opnieuw twee groepjes van respectievelijk zes en twee gevangenen die op kosten van de stad werden verzorgd. Op 1 februari 1673 heeft de Munsterse *Obrist-Leutnant* (luitenant-kolonel) Vitry in Lingen door zijn secretaris en zijn 'Feldweibel' laten tellen en noteren in welke huizen de soldaten waren ingekwartierd.²⁸

Maar niet alleen het beleg van Coevorden, ook de herovering van Nieuweschans door Rabenhaupt is op 22 juli 1673 in de rekeningen te traceren. De eerste indicatie is te vinden op 30 juli als tien soldaten, die in Nieuweschans waren gearresteerd, naar Lingen zijn gekomen. De dag ervoor hadden al acht zieke soldaten Lingen bereikt. Op 1 augustus is sprake van twee gewonde soldaten in de rekeningen, die 's nachts zijn gebleven. In die dagen trokken verschillende Munsterse troepen zich terug uit Nederland, want op dezelfde dag kwamen zeven soldaten uit Meppen naar Lingen. Op 4 augustus arriveerden een kapitein met 150 soldaten en ook vier soldaten met hun vrouwen en kinderen; op 10 augustus nog eens 16 soldaten. De oorlog in Groningen wordt ook zichtbaar in

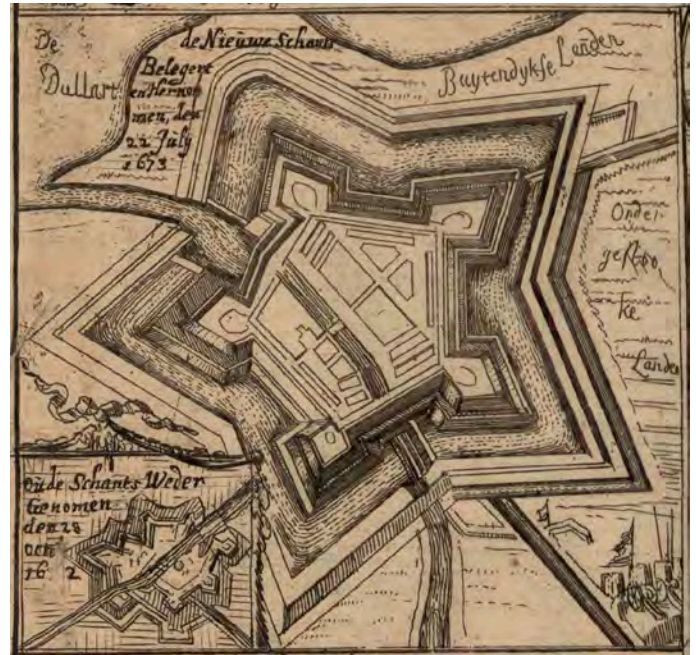
de rekeningen via een kapitein die in Groningen gevangen had gezeten en op 12 augustus 1673 naar Lingen kwam. In de rekeningen zijn veel van zulke notities te vinden, zoals die op 16 augustus 1673 toen drie soldaten met hun vrouwen naar Lingen kwamen. Dat vrouwen en kinderen erbij zijn geweest, hoeft niet te verwonderen, omdat zij destijds met het leger meetrokken en ook op de schansen leefden.

Een maaltijd voor een officier op het stadhuis wordt nog vermeld bij 24 oktober 1673, op de 27e van de maand overnachtte een luitenant en zoon van kapitein Notstein met zijn vrouw en kinderen in Lingen, op 3 november overnachtte een regimentsadjuvant eveneens met zijn vrouw en kinderen en op 10 november een luitenant met zijn 'Feldweibel'. Deze opsomming maakt nogmaals duidelijk dat er na het verlies van de Nederlandse schansen en vooral na het mislukte beleg van Groningen veel soldaten en officieren terugkeerden, wat zichtbaar is in de stadsrekeningen, want Lingen moest altijd betalen voor onderdak en voedsel. Het rekeningenboek vermeldt alleen de kosten voor de stad, maar geeft zo ook inzicht in de oorlogsgebeurtenissen. Over thema's zoals sociale

De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)

spanningen of geweld tussen militairen en burgers geeft de bron echter geen informatie.

Interessant in dit verband is een factuur in het rekeningenboek, die pas aan het eind staat, maar betrekking heeft op het jaar 1672, toen Nieuweschans werd veroverd (afb. 3). Op 5 juli 1672 hadden de troepen van Munster de schans ingenomen en al op 4 juli had de krijgscommissaris Johann Heinrich Martels waardevolle spullen uit Lingen meegenomen, vermoedelijk om na de verovering een ambtswoning mee in te richten. Volgens de factuur omvatten deze: 18 fijne servetten (ter waarde van 1 gulden per stuk), een ‘twilbuiren poel met 2 twilbuiren Kussens voor met root Casiant’ (waard 15 gulden) – dit zijn kussens en beddengoed –, drie ‘pellen’ (waarschijnlijk vliesstof) tafellaken (waard 10 gulden), vier lange handdoeken (ter waarde van 4 gulden), 2 lakens (ter waarde van 4 gulden) alsmede twee ‘Kussenbuyen’ (waarschijnlijk kussenslopen, ter waarde van 2 gulden, 10 stuiver) en een bed, dat echter kapot was. Deze zaken zijn ‘niet wederomme geleverd’ en waren na de herovering van Nieuweschans verloren voor de stad. De levering van de voorwerpen was met andere woorden een fi-

3. De vesting Nieuweschans. Detail van een prent met de gebeurtenissen van de oorlog van 1672-1674.

RHC Groninger Archieven, Beeldbank hdl.handle.net/21.12105/9b7ed9f5-8cb7-a1bb-43c0-8a88523067aa.

Verzet en vrijheid

nanciële tegenslag voor de stad. Zij toont niettemin aan dat de commissarissen en officieren op de schansen ook tijdens de oorlog volgens hun stand leefden. Het is bekend dat Martels de hele periode tot de herovering door de Nederlandse troepen op Nieuweschans heeft doorgebracht.²⁹

In 1674 eindigde de bezetting van Lingen door de Munsterse troepen, zoals uitdrukkelijk bepaald was in het Verdrag van Keulen. De Oranjes hadden echter grote problemen met de handhaving van hun heerschappij toen zij de stad weer innamen. De meerderheid van de inwoners was katholiek en bleef daarom loyaal aan Van Galen als katholiek vorst. De Oranjes slaagden er niet in de gereformeerde belijdenis aan iedereen in het graafschap op te leggen.³⁰ Dit blijkt uit een bericht in de *Oprechte Haerlemsche courant* van 23 juni 1674. Daarin staat dat de katholieken de kerken in het graafschap Lingen die zij bij de bezetting hadden gekregen, niet wilden ontruimen. Nederlandse soldaten moesten worden ingezet om ervoor te zorgen dat deze kerken weer gebruikt konden worden door de gereformeerden.³¹

De lasten van het Munsterse garnizoen in Meppen

In het Nedersticht Munster begonnen de oorlogsvoorbereidingen al in 1671, toen een inkwartieringsdecreet werd uitgevaardigd voor Meppen. Bovendien werden onder een voorwendsel in Hamburg, Bremen, Keulen, Aken en Frankfurt troepen gerekruteerd en deels in het Emsland gestationeerd.³² Elke derde boer in de Hümmling, een deel van het Nedersticht, zou als soldaat zijn gerekruteerd.³³ Ook werd er al haver naar de garnizoenssteden gebracht als voorbereiding op de oorlog.³⁴ Enkele gebeurtenissen in de omgeving van Meppen waren aanknopingspunten voor de oorlogsverklaring aan de Republiek op 18 mei 1672. Het kernargument was dat het in 1666 gesloten vredesverdrag van Kleef zou zijn geschonden. Concrete beschuldigingen van Munster tegen Nederland waren bijvoorbeeld dat Nederland '[a]uffm Morast zwischen dem Amt Meppen und Westwoldinger Land' (op het moeras tussen het district Meppen en Westerwolde) de onderdanen van Munster met geweld had verboden de wegen naar hun weidegronden te gebrui-

De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)

ken en dat misdrijven met hoge boetes door Nederland werden bestraft.

Meppen werd evenals Lingen rechtstreeks betrokken in de oorlog. Direct na de inval van het bisschoppelijke leger in Nederland zijn Nederlandse soldaten in de regio rond Meppen gekomen en hebben zij de bewoners gedwongen vee en graan te leveren om het Munsterse leger te verzwakken. De bewoners konden de voorraad weer terugkopen, wat er weer toe leidde dat zij niet in staat waren de contributie voor de soldaten aan het Munsterse leger te betalen.³⁵

Meppen was een belangrijke vesting voor Bernard van Galen. De stad lag direct aan de Eems en de weg naar Emden was gunstig gelegen voor de oorlogvoering. Sinds de inname van Meppen door Zweden in de Dertigjarige Oorlog in 1633 waren de vestingwerken goed uitgebouwd. De bastions werden echter pas voltooid onder het bewind van Van Galen.³⁶ In tegenstelling tot Lingen was Meppen een zeer goed versterkte stad, zodat niets de vestiging van een garnizoen in de weg stond (afb. 4).

4. Detail van plattegrond van Meppen uit 1715.

Kopie Landesarchiv NRW Abteilung Westfalen, Karten A, Nr. 12971, landesarchiv-nrw.de/data01/Abt_Westfalen/Kartensammlung_A/~129/12971/W_Karten_A-12971_01_r.jpg.

Verzet en vrijheid

Er bestaan geen precieze lijsten die een exacte reconstructie van de stationering van de Munsterse compagnieën in Meppen mogelijk maken. Zeker is echter dat het leger van Munster Meppen koos als centrale plaats voor het onderbrengen van troepen voor de veldtocht in Nederland te gebruiken.³⁷ Verschillende Munsterse compagnieën werden ingekwartierd in de stad. In 1673 was *Obrist* Kalckum in Meppen aanwezig met zeven compagnieën van 479 man. Nadat hij in februari 1673 korte tijd in Beckum gelegerd was geweest, keerde hij in november met 1.000 man naar Meppen terug. Bovendien waren het regiment van Vitry met vijf compagnieën en 325 manschappen en dat van Corberin met vier compagnieën en 232 manschappen in Meppen gevestigd. Ook generaalwachtmeester Saint Paul was al in de winter van 1672 met zijn soldaten in Meppen.³⁸ De winterkwartieren waren bijzonder zwaar voor de inwoners van Meppen, omdat het moeilijk was nieuw voedsel aan te voeren.³⁹

Zoals al naar voren kwam bij Lingen, was het in de vroegmoderne periode in het Heilige Roomse Rijk gebruikelijk dat wanneer legers naar de steden kwa-

men, de militairen in huizen van de lokale bevolking woonden en dat de kosten daarvoor door de steden en hun inwoners werden opgebracht. Kazernes om de soldaten onder te brengen bestonden meestal niet. De burgers moesten de soldaten niet alleen een slaappleaks bieden, maar ook geld betalen en voor voedsel zorgen. Elke inkwartiering betekende dus een grote belasting voor de burgers. Deze gelden, *servis* genoemd, varieerden naargelang van de tijd en de rang van de militairen.⁴⁰ Met bemanningen van enkele honderden soldaten waren vrij hoge bedragen gemoeid, zodat het niet verwonderlijk is dat burgemeester en raad van Meppen zich meermaals beklagden over de uiterst bezwarende inkwartiering en vrijstelling van de belastingen eisten. De oorlogsvoering van de bisschop van Munster leidde tot een aanzienlijk financieringsprobleem.⁴¹

Ook loon, voedsel en andere onkosten werden door de bewoners en de steden gedekt. Dit was nodig, omdat onregelmatige of zelfs onbetaalde soldij tot desertie leidde en dus tot een verzwakking van de strijdmacht. Burgers uit Meppen klaagden echter dat sommigen van hen door de financiële problemen zelf

al in militaire dienst hadden moeten gaan.⁴² Ze vroegen daarom dat het aantal troepen in de stad niet verder zou toenemen. De motivatie om uit noodzaak in het leger te dienen zal waarschijnlijk ook voor veel soldaten in de zeventiende eeuw opgaan.

Bewaard gebleven archivalia en documenten van Meppen die informatie over de oorlog verschaffen, hebben voornamelijk betrekking op klachten van burgemeester en raad bij de bisschop van Munster. Het betreft klachten over de belasting van de inwoners en conflicten tussen de militairen en de bevolking, die soms met geweld werden beslecht. Dergelijke conflicten deden zich altijd voor wanneer soldaten en officieren in de steden waren ingekwartierd, maar waren waarschijnlijk nog erger in tijden van oorlog. Zo klaagden burgers erover dat de militairen naast woonruimte en vuur nog meer aanvullende zaken eisten, zoals peper, gember, azijn en licht. Als de burgers daar niet aan voldeden, dreven de soldaten hen uit hun huizen.⁴³

De geweldscultuur van de militairen was vermoedelijk de oorzaak van escalaties. Voor Meppen bevatten de raadsverslagen ook gevallen van geschillen

tussen herbergiers en soldaten. De meeste daarvan liepen uit op geweld. De verantwoordelijkheid werd meestal door beide partijen bij de andere partij gelegd. Zo wordt in de raadsverslagen van 1673 melding gemaakt van een geschil tussen de militaire trompettist Alexander Buchholz en zijn huisbaas Eilert Penninck, met wie hij ruzie had gekregen. Het relaas van de trompettist draaide hoofdzakelijk om de kwestie van een stoel die hem door zijn huisbaas was geweigerd.⁴⁴ Een geschil tussen de burger Gerrit Hermans en korporaal Johann Grote – een militair in de compagnie van kapitein Falcken – liep zo hoog op dat Hermans eerst naar de wacht ging en zich daar klaagde. Toen hun onenigheid daar niet kon worden opgelost, ging hij vervolgens naar het stadhuis. Het conflict draaide om het feit dat er nauwelijks genoeg ruimte was voor de soldaten om de nacht in het huis door te brengen en dat Grote en zijn vrouw hun slaapplaats hadden moeten verlaten. Zij hadden ruzie gekregen met de vrouw van de huisbaas die, toen hij tussenbeide kwam, zei dat Grote hem met zijn degen was aangevallen en had verwond.⁴⁵ Uiteindelijk is het, vanuit het huidige perspectief, onmogelijk om in elk

afzonderlijk geval vast te stellen wie heeft geprovoceerd en wat de werkelijke oorzaken van de conflicten waren. Maar de twee behandelde gevallen geven een beeld van het moeizame samenleven in de kwartieren. Het is onduidelijk in hoeverre de individuele gevallen die daadwerkelijk werden gedocumenteerd, representatief zijn voor de algemene omgang tussen de militairen en de stadsbevolking. De contacten tussen de twee groepen zijn alleen waarneembaar wanneer de conflicten voor de raad konden worden aangeklaagd.

De bewoners van Meppen waren echter niet alleen verplicht geld, onderdak en voedsel te verschaffen en onder dwang soldaten te dulden als toegewezen huisgenoten. Sommigen van hen waren ook direct betrokken bij de oorlog. Zoals reeds in de inleiding is beschreven, was Van Galen bekend om zijn oorlogsvoering met zwaar geschut. In de raadsverslagen van Meppen is een lijst met 19 namen van voerlieden te vinden voor het jaar 1673, welke ‘so mit nacher Frießlandt gew-

sen’ (zo met naar Friesland zijn geweest).⁴⁶ De aanduiding ‘Frießlandt’ verwijst hier naar de belegering van Groningen in de zomer van 1672, die in een debacle was geëindigd. In deze tijd was het gebruikelijk de noordelijke provincies van de Republiek gezamenlijk Friesland te noemen. Achter dit beknopte verslag schuilt het feit dat burgers van Meppen als voerlieden bij de belegering betrokken waren. De omstandigheden hoe zij tot deze dienst werden gedwongen, blijken niet uit de korte vermeldingen.

De oorlogssituatie in Meppen werd nog veel dramatischer toen het regiment van *Obrist* Gustaaf Willem baron van Wedel (1641-1717) er in september 1672 werd ingekwartierd (afb. 5).⁴⁷ Deze kolonel is een van de personen die illustreren hoe moeilijk het is te bepalen wie vriend en vijand waren en maakt duidelijk dat het vroegmoderne leger voor een groot deel uit ingekochte huurlingen bestond. Wedel, geboren 1641 in Koningsbergen (Königsberg) in Oost-Pruisen, was sinds de jaren 1660 in het gevolg van de bisschop van Munster. Hij was gehuwd met Maria von Ehrenreiter, dochter van Erhard von Ehrenreiter (1596-1664), eerst *stadscommandant* van Emden en later aan het hof van

5. Portret van Gustaaf Willem baron van Wedel (1641-1717).

Kopie van een ouder schilderij, 1915. Oslo Museum, digitaltmuseum.no/021045470697/portrett-av-gustav-wilhelm-wedel-jarlsberg-oljemaleri.

Verzet en vrijheid

de vorst van Oost-Friesland. Wedel erfde door zijn vrouw de Evenburg en ook de heerlijkheid Loga in Oost-Friesland. De oorlog vond dus direct plaats op het grondgebied dat hij bewoonde en bestuurde.⁴⁸

Het regiment van Wedel had in de zomer van 1672 deelgenomen aan het beleg van Groningen,⁴⁹ dat in augustus jammerlijk was mislukt. Als gevolg daarvan had de *Obrist* zich naar het Emsland teruggetrokken. Zijn troepen zouden daarna in Meppen worden gelegerd. De burgers van Meppen verzetten zich echter tegen dit plan. Zij verklaarden dat zij niet in staat waren om voor de 200 transportpaarden te zorgen en dat zij ook geen *servis* konden verlenen aan de hogere officieren.⁵⁰ Veel soldaten in deze eenheid waren besmet met een ‘pestilenzialischen contagion’ – volgens latere bronnen uit 1705 zou het gaan om rode loop (dysenterie) – en er waren al verscheidene zieke soldaten in de stad.⁵¹ Sommige van hen werden in aparte kwartieren ondergebracht om te voorkomen dat de ziekte zich verder zou verspreiden, maar dit leidde tot een hogere *servis* van de burgers. Vele huizen waren al besmet en de stad was door branden ook deels verwoest.⁵² Bovendien voerden de burgers aan

dat zij niet in staat waren *servis* en voedsel te verlenen, aangezien de meeste plaatselijke bewoners als gevolg van de oorlog verarmd waren. Ook was het nu moeilijk om de 25 mannen te leveren die nodig waren voor de nachtwacht.

In de rest van het archiefstuk staan nog meer cijfers die de hachelijke situatie waarin Meppen zich op dat moment bevond, illustreren. In de stad waren nog maar 90 huizen van de oorspronkelijk 200 huizen bewoonbaar,⁵³ vele burgers waren door ziekten gestorven, zodat er vele weduwen en wezen in de stad waren. In totaal woonden er nog maar 25 echtparen. De weiden waren ook begraaasd en daarom kon geen voer voor de paarden worden verstrekt. De verarming van de stad was mede veroorzaakt, omdat de weg naar Emden was afgesloten, waardoor ‘die Commerciën gehemmet’ waren. De burgers van Meppen waren überhaupt niet meer in staat geld te verdienen om de last van de inkwartiering te betalen.

De bevolking van Meppen was kortom direct bij de oorlog betrokken en moest steeds hogere kosten betalen zonder zelf op enigerlei wijze van de oorlog te hebben geprofiteerd. De brief en de beschrijving

van de noodsituatie waren echter niet geheel tevergeefs. In november 1672 liet Van Galen de schuld kwijtschelden en halveerde hij de belastingen.⁵⁴ Maar ondanks deze klachten werd het regiment van Wedel in Meppen ingekwartierd.⁵⁵

Vanuit Meppen zijn verschillende militaire acties ondernomen. Het regiment van Wedel werd naar de Dijler Schans gestuurd, die belangrijk voor de oorlog was, omdat hij vlak bij de grens van de provincie Groningen en het vorstendom Oost-Friesland gelegen was.⁵⁶ Voor deze verplaatsing van het regiment werd van de burgers in Meppen zes paarden geëist. Dit was voor hen niet mogelijk, waarop de soldaten 12 paarden hebben gestolen. Dit kan wellicht een straf zijn geweest vanwege het weigeren zes paarden te leveren. De burgers klaagden vervolgens bij de bisschop om de paarden terug te krijgen. Zij schreven dat de situatie nu veel erger was dan in de Dertigjarige Oorlog, toen het leger van Peter Ernst II van Mansfeld (1580-1626) in Meppen was. Deze vergelijking moest de onwettigheid en onaanvaardbaarheid van de actie onderstrepen. In het bijzonder zou de *Obristleutnant* Jordan de burgers hebben bedreigd.⁵⁷

De hier beschreven gebeurtenissen zijn vooral voorbeelden van de oorlog in relatie tot Meppen. Uit de bronnen kan geen volledig beeld worden verkregen. Meppen werd zeker zwaar getroffen door de oorlog en als goed beveiligde vestingstad was de stad van strategisch belang voor de oorlogsvoering. Er werden voortdurend nieuwe groepen soldaten ingekwartierd, die niet altijd in de raadsstukken zijn terug te vinden. Zo meldde de *Amsterdamse Courant* op 15 juli 1673 dat na een mislukte poging om Nieuweschans te belegeren – waarbij 400 soldaten waren gesneuveld – de troepen zich hadden teruggetrokken naar Meppen.⁵⁸

Oost-Friesland als bondgenoot van de Republiek: de situatie in Emden en Leerort

Ook de twee Nederlandse garnizoenen bij Emden en Leerort waren betrokken bij de oorlog in het Eems-Dollardgebied. In Emden was een Nederlands garnizoen gelegerd sinds de ‘Revolutie’ van 1595 en in Leerort sinds 1611. Deze twee plaatsen speelden

Verzet en vrijheid

een belangrijke rol in de oorlog. Zij lagen in het vorstendom Oost-Friesland, dat grensde aan het Emsland, en werden door de bisschop als vijandelijk gebied beschouwd vanwege de Nederlandse garnizoenen. Aangezien Oost-Friesland in de middeleeuwen onder de geestelijke jurisdictie van Munster viel, koesterde de bisschop de wens het gebied voor Munster te heroveren en meende hij dit op historische gronden te kunnen rechtvaardigen.⁵⁹ De twee Nederlandse garnizoenen in Oost-Friesland werden niet aangevallen, maar zij waren vanwege hun strategische positie wel deel van de oorlog. Uit Emden zijn bijvoorbeeld soldaten voor de verdediging van Groningen verplaatst en kanonskogels over de Dollard vervoerd.⁶⁰ Het aanbod van de bisschop van Munster om in plaats van de 2.000 Nederlandse soldaten een Munsters garnizoen in Emden in te kwartieren heeft de stad direct afgeslagen, omdat ook de keurvorst van Brandenburg de verzekering had gegeven in geval van een Munsterse aanval de stad te steunen.⁶¹ Toch vreesde men in Oost-Friesland bij de oorlog betrokken te raken. Daarom zijn 600 extra soldaten op kosten van de Staten van Oost-Friesland aangeworven.

In feite werd het zuiden van Oost-Friesland getroffen toen de troepen in de richting van Groningen marcheerden en het leger van Munster voor dit doel door Rheiderland trok en zich hier ook van voedsel voorzorg, deels met geweld.⁶² Er waren hevige gevechten bij de Dijler Schans, gelegen op de grens tussen het Emsland en het vorstendom Oost-Friesland.⁶³ Deze schans werd door de troepen van Munster veroverd en later door de Nederlanders heroverd. Na de hernieuwde inname door Munster in 1672 werd de schans met de grond gelijk gemaakt. Hoewel de Dijler Schans door de vorstin van Oost-Friesland, Christine Charlotte von Württemberg (1645-1699), was opgeëist, hielden de troepen van Munster het gebied in handen. Dit duidt erop dat er op deze plaats opnieuw gevaar dreigde van de Nederlandse militie.

In deze tijd werd ter verdediging van Oost-Friesland de dijk bij de Dijler Schans doorgestoken en onder water gezet, zodat artillerie en wagens niet langer over het omringende platteland konden trekken. Oost-Friesland was dus goed beschermd, want de vesting Leerort (afb. 6), die het zuiden bestreek, had gedurende de hele oorlog een sterk Nederlands gar-

6. De vesting Leerort in 1673, gelegen op de plaats waar de rivieren Eems en Leda (hier 'De Lage' genoemd) samenkomen.

Verzet en vrijheid

nizoen, omdat de bevelhebber van die plaats, Rudolf de Sijghers, weigerde troepen terug te trekken voor de verdediging van Groningen.⁶⁴ Bovendien had hij reeds in februari 1672 opdracht gegeven tot het plaatsen van uitleggers (wachtschepen) op de Eems en de Leda vanwege de beginnende oorlog.⁶⁵

Dat de vesting Leerort bescherming bood, blijkt ook uit een brief van de commandant. Hij meldde in november 1672 dat Frederik II Casimir Kettler (1650-1698), prins van Koerland,⁶⁶ die aan de zijde van de Nederlanders vocht, zich met zijn regiment onder bescherming van de vesting moest terugtrekken en in Leer en omliggende dorpen zijn intrek nam. In de omgeving van Rhede in het Emsland waren namelijk nog zo'n 3.000 Munsterse soldaten met drie kanonnen gelegerd. De prins van Koerland heeft 30 soldaten verloren bij kleinere gevechten met Munster; een luitenant en een vaandrig werden gevangengenomen en er werd ook een vlag van de dragonders gestolen. Maar volgens informatie van de prins leden de Munstersen ook verliezen, want een kornet – dit was de laagste officiersrang in de cavalerie – en twaalf soldaten en ruiters werden gevangengenomen.⁶⁷ Later werd het regiment

van de prins van Koerland via Emden naar Delfzijl verscheept.⁶⁸ De invasie in Oost-Friesland en de oorlogsuitbreiding naar het noorden werden voor Van Galen en zijn troepen geen succes, ook al omdat de nederlaag bij Groningen verdere acties onmogelijk maakte. De mislukte belegering behoevende Emden en Oost-Friesland voor verdere oorlogshandelingen.⁶⁹

Tot slot

De Tweede Munsterse Oorlog heeft ook aan de Duitse zijde diepe sporen nagelaten. Vooral na het einde van de belegering van Groningen werden de effecten van de oorlog in het Heilige Roomse Rijk merkbaar. De twee garnizoenssteden Lingen en Meppen werden direct getroffen en ook in Oost-Friesland was er angst voor de oorlog en waren er gevechten, zij het kleinschalig.

In dit artikel is slechts een beperkt aantal aspecten belicht. Om de complexiteit van de oorlog van 1672 tot 1674 te begrijpen is geschiedschrijving nodig waarin nadrukkelijk ook aandacht is voor de omstandigheden aan de Duitse kant. Het einde van de oorlog

De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)

van 1672 tot 1674 betekende het einde van bijna 100 jaar oorlog in het Eems-Dollardgebied, een oorlog die in 1568 was begonnen met de veldslagen bij Heiligerlee en Jemgum. Vestingwerken, schansen en

inkwartiering bepaalden het landschap en de geschiedenis in deze periode. Deze tijd verdient het om grensoverschrijdend nader te onderzoeken, veel uitgebreider dan tot nog toe het geval is geweest.

Noten

Na 350 jaar: nieuwe invalshoeken bij het beleg en ontzet van Groningen in 1672

- 1 Luc Panhuysen laat het Rampjaar doorlopen tot in de zomer van 1673. Zie zijn *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam en Antwerpen 2009) 13. In 2022 verscheen een herziene versie van dit boek.
- 2 Hoewel in 1672 Groningen nog de Juliaanse kalender hanteerde, wordt in dit boek de huidige Gregoriaanse kalender gebruikt, tenzij anders staat vermeld. In de Juliaanse kalender eindigde het Beleg van Groningen op 17 augustus, wat omgerekend in de Gregoriaanse kalender correspondeert met 28 augustus.
- 3 In dit boek wordt ook zijn Nederlandse naam Bernard van Galen gebruikt.
- 4 De Eerste Munsterse Oorlog had zich afgespeeld in 1665-1666. Toen had Bernard van Galen ook een groot deel van het noordoosten van de Republiek veroverd en was hij dichtbij Groningen geweest.
- 5 Zie bijv. David Onnekink, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (Londen 2017); Olaf van Nimwegen, *De Veertigjarige Oorlog, 1672-1712. De strijd van de Nederlanders tegen de Zonnekoning* (Amsterdam 2020).
- 6 Zie verder het verslag van dit congres via historici.nl/bloed-kruit-entranen-verslag-van-het-knhg-voorjaarscongres-2022/ (geraadpleegd 31 augustus 2022).
- 7 Zie bijv. Ineke den Hollander, *Een Schricklijck Jaer. De oorlog van 1672 in het noordoosten van de Republiek* (Assen 2022) en alle artikelen in *Stad & Lande* 31 afl. 3 (2022).
- 8 In 2022 was dit platform bereikbaar via rampjaarherdenking.nl/.
- 9 Wanneer Bommen Berend op een zondag valt, wordt het feest verschoven naar de zaterdag ervoor. In 2022 werden de festiviteiten over een geheel weekeinde uitgesmeerd, met de hoofdmoot op zaterdag 27 augustus.

- 10 Ook bij vorige herdenkingen organiseerde het Groninger Museum tentoonstellingen. Die van 2007 (325 jaar) ging vergezeld van Egbert O. van der Werffs boekje *Groningens ontzet 1672* (Groningen 2007) en die van 1972 (300 jaar) van de door A. Westers geredigeerde bundel *Groningen constant. Groningen-Munster 1672* (Groningen 1972).
- 11 Zie kaart1672.nl/ (geraadpleegd 31 augustus 2022). Verdere toelichting: Egbert van der Werff, 'De aanval op Groningen getekend. De kaart van Jannes Tideman uit 1672', *Stad & Lande* 31 afl. 3 (2022) 3-9.
- 12 Zie rug.nl/library/heritage/exhibitions/virtual-exhibitions/go350 (geraadpleegd op 31 augustus 2022).
- 13 Zie youtube.com/watch?v=PyNF53gmJ8 (geraadpleegd op 31 augustus 2022).
- 14 Deze rede werd op de ochtend van 27 augustus 2022 uitgesproken in het Academiegebouw van de Rijksuniversiteit.

Bommen Berend in het Nederlandse nieuws van 1672

- 1 Zie bijv. Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2022); Ineke den Hollander, *Een Schricklijck Jaer. De oorlog van 1672 in het noordoosten van de Republiek* (Assen 2022).
- 2 Over de snelheid van het vroegmoderne nieuws bijv. Joop W. Koopmans, 'Supply and speed of foreign news to the Netherlands during the eighteenth century. A comparison of newspapers in Haarlem and Groningen' in: idem, *Early modern media and the news in Europe. Perspectives from the Dutch angle* (Leiden en Boston 2018) 189-207.
- 3 Zie bijv. Esther Baakman en Michiel van Groesen, 'Kranten in de Gouden Eeuw' in: Huub Wijffjes en Frank Harbers ed., *De krant. Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 21-45.
- 4 Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century, 1618-1700 II* (Leiden 2017) 671-676, 1160-1164.

- 5 Der Weduwen, *Dutch and Flemish newspapers*, 771-774 en 1169-1170. De aangehaalde kranten zijn geraadpleegd via delpher.nl, tenzij anders staat vermeld.
- 6 Genoemd worden in de aangehaalde exemplaren: Johannes van Ravesteyn, Casparus Commelijn, Matheus Coesaert en Otto Barentsz Smient.
- 7 Zie ook *Oprechte Haerlemse Courant*, 19 juli 1672, met een bericht uit Groningen van 9 juli 1672.
- 8 Het betreft hier de Gregoriaanse kalender, die in 1672 in Holland al lang werd gehanteerd. De Hollandse krantenmakers waren vertrouwd met de verschillende kalenders in de Republiek en veranderden nieuwsberichten uit de noordelijke gewesten met Juliaanse data steevast in Gregoriaanse data.
- 9 Ze werden onthoofd op de Grote Markt. De als 'rijcke boer' getypeerde persoon was Louwert Fockens, de meier van de kloostergoederen bij Heiligerlee. Henk Boels en Hidde Feenstra, 'Regentenheerschappij en economische recessie 1660-1749' in: M.G.J. Duijvendak e.a. ed., *Geschiedenis van Groningen II Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 245-343, aldaar 260. De poortwachter was Eppe van Vreden. A.T. Schuitema Meijer, 'De stad Groningen tijdens het beleg' in: A. Westers ed., *Groningen constant. Groningen-Munster 1672* (Groningen 1972), 55-80, aldaar 60.
- 10 Met dank aan Ton van IJzendoorn voor inzage in dit exemplaar van de *Amsterdamse Courant*, dat zich in zijn privécollectie bevindt en met dank aan Arthur der Weduwen die mij in kennis stelde van deze wijziging in de situatie zoals die staat vermeld in *Der Weduwen, Dutch and Flemish newspapers*, 1170.
- 11 Over de verdere defensie in de noordelijke gewesten bijv. H.T. Obreen, 'De verdediging' in: J.J. Kalma en K. de Vries ed., *Friesland in het rampjaar. 1672. It jier fan de miste kânsen* (Ljouwert/Leeuwarden 1972) 39-72.
- 12 Zie ook *Oprechte Haerlemse Courant*, 30 juli 1672, over schermutselingen bij de Gronings-Friese grens.
- 13 Zie bijv. *Oprechte Haerlemse Courant*, 23 juli 1672.
- 14 *Oprechte Haerlemse Courant*, 2 augustus 1672.
- 15 *Oprechte Haerlemse Courant*, 9 augustus 1672.
- 16 Zie verder de bijdrage van Arjen Dijkstra in dit boek.
- 17 Dit waren Johan Schulenborgh (of Schuilenburg) en Wigbold van Broersma. Schulenborgh was na een conflict met zijn gewest, dat hij in de Staten-Generaal vertegenwoordigde in 1661, Groningen ontvlucht en adviseur van de bisschop van Munster geworden. De Ommelander edelman Broersma had eerder in 1672 Deventer aan de bisschop overgegeven.
- 18 *Amsterdamse Courant*, 16 augustus 1672.
- 19 *Amsterdamse Courant*, 20 augustus 1672.
- 20 *Oprechte Haerlemse Courant*, 20 augustus 1672.
- 21 *Oprechte Haerlemse Courant*, 23 augustus 1672.
- 22 Zie ook de informatie bij de gedigitaliseerde kaart uit 1672 van Jannes Tideman, een project van Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (GrA), groningerarchieven.nl/uitgelicht/583-kaart-1672-vertelt-verhaal-van-bommen-berend (geraadpleegd 10 juni 2022).
- 23 Zie ook *Amsterdamse Courant*, 27 augustus 1672.
- 24 *Oprechte Haerlemse Courant*, 6 september 1672.
- 25 *Oprechte Haerlemse Courant*, 28 en 30 juli en 2, 4, 16 (2 berichten) en 27 augustus 1672.
- 26 *Amsterdamse Courant*, 26 juli en 13, 16 en 27 augustus 1672. Aangezien deze krant incompleet is, kan er sprake zijn geweest van meer berichten uit Leeuwarden.
- 27 Zie bijv. het door de Groninger Staten- en academiëdrucker uitgeven *Wytlopiger journael, van 't gepasseerde in en omtrent de stad Groningen. Geduerende het belech derselver stad van de bisschoppen van Cöln en Munster, aengevangen den 9. julii ende geindicht den 21. augusti anno 1672* (Groningen 1672); A. Eldercampus, *Journal ofte daaglijkse aanteykeninge van 't gene omtrent de belegering van Stadt Groningen soo buyten als binnen gepasseert is* (Amsterdam 1672); *Week-register zijnde het vervolg van 't aanmerkens waerdigste, voorgevallen in de belegering van Groeningen, beginnende met den 13. augusti en eyndigende met den morgen-stond van den 20. Augusti* (Leeuwarden 1672). Zie ook noot 22.
- 28 *Victorieusen uytsel, gedaen door die van Groningen op vrydag den 5. Augusti* (Amsterdam 1672). De genoemde aantallen Groninger slachtoffers staan in schril contrast tot het getal van nog geen 100 gesneuvelde waarvan in latere literatuur sprake is. Zie bijv. Schuitema Meijer, 'De stad Groningen', 80. Zie ook de bijdrage van Judith Brouwer in dit boek.
- 29 *Oprechte Haerlemse Courant*, 30 juli en 16 augustus 1672.
- 30 GrA, toegangsnr. 518, Familie Gockinga (3), 1591-1965, inv.nr. 8, Brief van Scato Gockinga aan Henric Ludolph Gockinga, Gedeputeerde van de Staten van Groningen, over het beleg van Groningen in 1672, z.j. Scato Gockinga kon zijn brief een dag later nog met een naschrift uitbreiden, omdat er geen postverzending was geweest. Met dank aan Megan Williams. Zie ook haar artikel 'Bommen, beledigen en koek met brandewijn. Een bericht van student-vaandrig Scato Gockinga uit het belegerde Groningen', te verschijnen in *Stad & Lande* 31 afl. 4 (2022).

Verzet en vrijheid

- 31 Zie bijv. *Oprechte Haerlemse Courant*, 1 september 1672.
  - 32 *Op d'Afbeelding van Barent van Galen, Bisschop van Munster* (anoniem), Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.464931.
  - 33 *De Bisschop op de Bagijn* (anoniem), Rijksstudio, hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358576; *Soo d'Ridder Donquichot etc.* (anoniem), Westfälisches Landesmuseum Munster, inv.nr. K 61-372 LM.
  - 34 Zie voor meer voorbeelden G. Langemeyer, 'De spotprenten op Christoph Bernhard van Galen' in: Westers ed., *Groningen constant*, 89-101; en J.J. Kalma, 'Bommenberend, de smoerge baerch' in: Kalma en De Vries, *Friesland in het rampjaar*, 222-231.
  - 35 Hierover bijv. Donald Haks, *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013) 128.
  - 36 De volledige titel: *Een nieuwe t'samen-spraeck, gehouden in de belegeringh van Groningen, tusschen en Groninger soldaten, roepend des nachts van de wal, en des bisschops soldaten roepende uyt de loop-graven*. W.B.S. Boeles, 'Groningsche volksliedjes in 1672' in: *Groninger Jaarboekje 2* (1863), 38-52, aldaar 41-43. Meer titels van liederen staan op liederenbank.nl (zoekterm 'Bommen Berend').
- ### 'Gronjngen kond stant, beholdt van het landt'
- 1 Een pamflet is een vaak anonieme, korte geschreven publicatie waarin actuele gebeurtenissen worden becommentarieerd. Er waren verschillende verschijningsvormen, bijvoorbeeld nieuwsverhalen, dialogen, liedjes, en petitie's. Zie Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 15.
  - 2 *Groningen verlaten van de bisschopse* (Amsterdam 1672).
  - 3 Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekapte brieven uit het Rampjaar 1672* (Hilversum 2014) 204.
  - 4 Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2019) 31.
  - 5 Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 25; Natascha Veldhorst, *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2009) 43. Uitgever over het schrijven-, druk-, verspreidings- en receptieproces van pamfletten: Michel Reinders, *Printed Pandemonium. Popular print and politics in the Netherlands 1650-72* (Leiden en Boston 2013) 49-70.
- 6 Deze bijdrage is een verdieping van de paragraaf 'Bommen Berend en Langewagen' uit mijn dissertatie (Brouwer, *Levenstekens*, 223-239).
  - 7 Sinds de inventarisatie van de verzameling brieven (Roelof van Gelder, *Verslag van een inventariserend onderzoek naar Nederlandse brieven in het archief van het High Court of Admiralty in The National Archives in Kew, Groot Brittanië* [Den Haag 2006]) is veelvuldig aandacht besteed aan en onderzoek gedaan naar de post. Zie uitgebreider: Judith Nobels, (*Extra*)*Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch* (Utrecht 2013); Tanja Simons, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven* (Utrecht 2013); Brouwer, *Levenstekens*; Roelof van Gelder, *Zeepost. Nooit bezorgde brieven uit de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 2008) en de vijf *Sailing Letters Journaals* (Zutphen 2008-2013). Zie ook de websites 'Brieven als Buit' (Rijksuniversiteit Leiden) brievenalsbuit.ivdnt.org/, 'Dutch Prize Papers' (Huygens Instituut) prizepapers.huygens.knaw.nl/ en 'Sailing Letters' (Nationaal Archief) nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/sailing-letters.
  - 8 Zie ook Gijs Rommelse, *Zeevarenden achter de tralies. De krijgsgevangenen van de grote zeeoorlogen, 1652-1674* (Hilversum 2020), m.n. 44-51 en 68-82.
  - 9 Uitgever: Brouwer, *Levenstekens*, 33-36.
  - 10 Ibidem, 22-23.
  - 11 Ibidem, 45.
  - 12 Zie ook de voorgaande bijdrage in dit boek van Joop W. Koopmans.
  - 13 Brouwer, *Levenstekens*, 11-13, 38.
  - 14 Zeeuws Archief Middelburg, Rekenkamer van Zeeland, 'Rekenkamer D', (1573) 1597-1805 (1808), toeg.nr. 511, inv.nr. 59611, z.p.; ibidem, Verzameling Genealogische Afschriften (GA), 1600-2017, toeg. nr. 164, inv.nr. 387, z.p.
  - 15 National Archives, Kew (Londen), High Court of Admiralty (HCA) 30-1061, Tanneke Cats aan Frederick Bolleijn te Batavia - Middelburg, 4 oktober 1672.
  - 16 HCA 30-1061, Otto Hinlopen aan Pieter Overtwater te Batavia - Hoorn, 15 november 1672.
  - 17 Ibidem.
  - 18 Brouwer, *Levenstekens*, 220.
  - 19 HCA 30-1061, Maria Wouters Lucq aan aan Gualter Zeeman te Batavia - Alkmaar 12 november 1672.
  - 20 HCA 30-1061, Tanneke Cats aan Frederick Bolleijn te Batavia - Middelburg, 4 oktober 1672.
  - 21 HCA 30-1061, Everhardus Lijchocht aan Pieter Overtwater te Batavia - Oude Niedorp, 7 november 1672.

- 22 Egbert van der Werff, *Groningens ontzet 1672* (Groningen 2007) 13. Zie ook de volgende bijdrage in dit boek van Arjen Dijkstra.
- 23 HCA 30-1061, Maria Wouters Lucq aan aan Gualter Zeeman te Batavia - Alkmaar, 12 november 1672; HCA 30-1061, Johan Aelsen aan zijn neef (naam onbekend) te Batavia - Hoorn, 4 november 1672.
- 24 Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009) 145-146.
- 25 HCA 30-1061, Johannes Ulaeus aan Jacob Cops te Ambon - Alkmaar, 11 november 1672. Uitgebreider over deze brief: Roelof van Gelder, 'Nieuws uit Alkmaar. Een brief van Johannes Ulaeus uit het Rampjaar', *Fumus* 7 (2009) 59-72.
- 26 Voluit: *Oprecht verhaal, hoedanigh de stad Groeningen door den Keurvorst van Keulen, en den Bisschop van Munster belegerd, grouwelijk aangetast; maar door de dappere moedigheid der zelve Borgery, en Krijghsmacht, onder 't gebiedt van den Ed. Heer Gouverneur Rabenhaut, is verdedight, en ontzet geworden*. In de collectie van het Rijksmuseum: Romeyn de Hooghe, *Belegering van Groningen, 1672* (Amsterdam 1672), Rijksstudio hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.124593.
- 27 Uitgebreider over de nieuwsprenten van Romeyn de Hooghe: Henk van Nierop, 'Profijt en propaganda. Nieuwsprenten en de verbeelding van het nieuws', in: idem e.a. ed., *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle en Amsterdam 2008) 66-85. Voor deze prent in het bijzonder: Rens Huisman, 'Het "oprecht verhaal" van Groningens Ontzet', Universiteitsbibliotheek Groningen, 17 augustus 2022, rug.nl/library/gauronica/blogposts/go350-5-true-account; Frederik Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, 4 dln. (Amsterdam 1863-1882), dl. 1, 360, nr. 2383b. Voor vroegmoderne nieuws- en historie prenten in het algemeen: Joop W. Koopmans, *Het nieuws verbeeld. Oorlog en vrede in de titelprenten van de Europese Mercurius (1690-1750)* (Hilversum 2021) 25-31. Het wonder van het Oranjeglas komt ook voor in A. Eldercampius, *Journal ofte daagl. aanteykeninge van 't ghene omtrent de belegeringe van de stad Groningen, so buyten als binnen gepasseert is* (Groningen 1672) C2, en werd later overgenomen in Tobias van Domselaer, *Het ontroerde Nederlandt, door de wapenen des konings van Vrankryk* (Amsterdam 1674) 376.
- 28 HCA 30-1061, Henricus Schalkenius aan Pieter Overtwater te Batavia - Hoorn, 8 november 1672.
- 29 HCA 30-1061, Gerrit Stoffelsz en Frerick Gerritsz Ekel (laatstgenoemde schreef namens beiden) aan Jan Stoffelsz Cooks te Batavia - Hoorn, 5 november 1672.
- 30 Ibidem.
- 31 HCA 30-1061, Tanneke Cats aan Frederick Bolleijn te Batavia - Middelburg, 4 oktober 1672.
- 32 Ibidem.
- 33 HCA 30-1061, Otto Hinlopen aan Pieter Overtwater te Batavia - Hoorn, 15 november 1672.
- 34 Daan Wolfert, *Een ramp voor de Vechtstreek 1672-1673* (Hilversum 2022) 64; Robert Jan van der Woud, 'Waterland overspoeld door vluchtelingen in Rampjaar 1672. "Ik wist niet dat het hier zo voelbaar was"', *Noordhollands Dagblad* 27 januari 2022, 8-9.
- 35 HCA 30-1061, Johannes Ulaeus aan Jacob Cops te Ambon - Alkmaar 11 november 1672.
- 36 HCA 30-1061, Johan Aelsen aan zijn neef (naam onbekend) te Batavia - Hoorn, 4 november 1672.
- 37 HCA 30-1061, Gerrit Stoffelsz en Frerick Gerritsz Ekel (laatstgenoemde schreef namens beiden) aan Jan Stoffelsz Cooks te Batavia - Hoorn, 5 november 1672; Paul Post, 'Alkmaar en het Rampjaar 1672', Regionaal Archief Alkmaar regionaalarchiefalkmaar.nl/verdieping/blog/920-het-rampjaar-1672 (geraadpleegd 7 juli 2022); Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 257.
- 38 HCA 30-1061, Johan Aelsen aan zijn neef (naam onbekend) te Batavia - Hoorn, 4 november 1672.
- 39 HCA 30-1061, Otto Hinlopen aan Pieter Overtwater te Batavia - Hoorn, 15 november 1672.
- 40 Bijv. P.C. Hoof, *Nederlandsche Historien* (Amsterdam 1642); Nikolaas Coeffeteau, *Romainsche historien, sedert het begin van Augustus heerschappy, tot aan die van Constantyn de Groot* (vert. Jan Hendrik Glazemaker) (Amsterdam 1649); Pierre Boaistau e.a., *Het wonderlijk schadt-boeck der historien* (Antwerpen 1670).
- 41 HCA 30-1061, Johannes Ulaeus aan Jacob Cops te Ambon - Alkmaar 11 november 1672.
- 42 Ibidem.
- 43 Bijvoorbeeld: Jan Philipsz Schabaelje, *Historisch verhael, van het wonderlick en schrickelick opspringen van't magasyn-buys, voorgevallen op den 12. october, 1654. binnen Delft* (Amsterdam 1654); Lieuwe van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden*, 14 dln. (Den Haag 1657-1671); Reynier Halma, *Een historisch verhael, van vele en verscheyde hooge water-vloeden (...) tot dese teghenwoordighen jare 1660 toe* (Schoonhoven 1660); Simon vanden Kerkhoven, *Historisch verhael, der wonderlike ende seer zeldsame voorvallen, den*

Verzet en vrijheid

- gene bejegent die met het retour-schip Aernhem, van Batavia na het vaderland verreist zyn den 23 decem. 1661 (Middelburg 1663).
- 44 Koopmans, *Het nieuws verbeeld*, 26.
- 45 Johan Gribius, *D'Ontroerde Leeuw (...) behelsende een historisch reelaes van de merkeerdigste geschiedenissen tot tijt tot tijt voorgevallen sint de beginselen van desen oorlog, tot nu toe* (Amsterdam 1672).
- 46 HCA 30-1061, Johan Gribius aan Hubertus Leijdecker te Malacca - Amsterdam, 14 november 1673. Andere jaaroverzichten waren onder andere de *Hollandse Mercurius*, behelsende, de aenmerkelykste geschiedenissen, voor-gevallen over den gantschen aerdtbodem, in den jare 1672 tot 1673. Voornamentlyk in de Engelsse, Fransse en Nederlandtse oorlogen 24 (1673), Tobias van Domselaer, *Het ontroerde Nederlandt, door de wapenen des konings van Vrankryk* (Amsterdam 1674) en Romeyn de Hooge, *Schouburgh der Nederlandse veranderingen, geopent in ses tooneelen* (Amsterdam 1674). Uitgebreider over de *Hollandse Mercurius*: Koopmans, *Het nieuws verbeeld*, 18, 19; idem, 'Hollandsche Mercurius (1651-1691)', *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften*, 11-06-2020, ent1815.nl/h/hollandsche-mercurius-1651-1691/. Over de *Schouburgh*: Van Nierop, 'Profijt en propaganda', 70-71.
- 47 Vgl. de wijze van nieuwsvergaring voor de *Hollandse Mercurius*: Garrelt Verhoeven en Sijtze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem 2011) 36.
- 48 Roeland Harms, *De uitvinding van de publieke opinie. Pamfletten als massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 140.
- 49 Reinders, *Printed Pandemonium*, 54.
- 50 Ibidem, 2, 18.
- 51 In de zeventiende eeuw telde de Republiek – ondanks de grote immigrantenstroom – nooit meer dan twee miljoen inwoners, van wie de meesten in het gewest Holland.
- 52 Reinders, *Printed Pandemonium*, 2; idem, *Gedrukte chaos*, 14-15.
- 53 Met dank aan Michel Reinders, die generieus zijn onderzoeksmateriaal beschikbaar stelde.
- 54 Christian Zeeman, 'Anonieme klaagzang en joviale jubelrede. Een bijzonder en eigentijds pamflet over Groningens Ontzet', Universiteitsbibliotheek Groningen, 17 augustus 2022, edu.nl/3x6b4. Vgl. Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 147-153.
- 55 *Victorieusen uytval, gedaen door die van Groeningen op vrydag, den 5 augusty*. 1672 (Middelburg 1672).
- 56 *Victorieusen uytval, gedaen door die van Groningen. Op vrydag den 5 augusti 1672* (Amsterdam 1672).
- 57 Vgl. voor herdrukken van pamfletten in 1672: Reinders, *Printed Pandemonium*, 55.
- 58 *Victorieusen Uytval*, z.p.
- 59 Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*, 259.
- 60 Ibidem, 309-311. Voor Rampjaar-pamfletten in het algemeen: ibidem, 129-170. Zie voor liederen ook noot 36 in de bijdrage van Joop W. Koopmans in dit boek.
- 61 *De Rodomontade van Beuskop Beernhart, met sijn lijfknecht Hans Jurgen* (z.p. 1672); *Groeningen vreughde galm, over 't opbreecken der bisschoppelijcke leugens van Ceulen, Munster en Straetsburgh. Den 28 augustus 1672* (z.p. 1672); *Op het verlaten van de stad Groeningen door Barent van Galen, Bisschop van Munster* (z.p. 1672); H. van Heuven, *Eer- en zeege-krans, opgeoffert aan (...) Karel Rabenhaut (...) lieut. gen. van stad Groeningen enz.* (z.p. 1672); Joost van de Vondel, *Op de doorluchtige zege van Groningen* (Amsterdam 1672).
- 62 Vgl. voor zeventiende-eeuwse genres in pamfletten en de functie hiervan Harms, *De uitvinding van de publieke opinie*.
- 63 *Wytlopiger journal, van 't gepasseerde. In en omtrent de stad Groningen. Geduerende het belech derselver stad. Van de bisschoppen van Cöln en Munster, aengevangen den 9 julii ende geeindicht den 21 augusti anno 1672* (Groningen 1672).
- 64 Eldercampus, *Journal*.
- 65 Huygens Instituut Amsterdam, Database *The Dutch East India Company's shipping between the Netherlands and Asia 1595-1795*, nr. 1231.1, resources.huygens.knaw.nl/das/detailVoyage/92314 (geraadpleegd 7 september 2022).
- 66 HCA 30-1061, Johan Aelsen aan zijn neef (naam onbekend) te Batavia - Hoorn, 4 november 1672.
- 67 'Kondt stant' betekent 'standvastig'. Van der Werff, *Groningens ontzet 1672*, 29; René Doesburg, 'P van Penning', Groninger Archieven, groningerarchieven.nl/actueel/blog/544-p-van-penning (geraadpleegd 27 september 2022). Zie uitgebreider over munten en penningen tijdens en naar aanleiding van het Gronings Ontzet: Jan C. van der Wis, 'Analyse van een Gronings twijfelgeval ofwel "Thoen sloeg men vierkant gelt tot een gedagtenis"', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 89 (2002) 1-38.

De academische gemeenschap in staat van beleg

- 1 De oorspronkelijke bron van het zingen van 'Het Nachtegaaltje' (de titel wordt in allerlei spellingsvarianten aangehaald) is het anonieme pamflet *Wytlopiger journal, van 't gepasseerde. In en omtrent de stad Groningen. Geduerende het belech derselver stad. Van de*

- bisschoppen van Cöln en Munster, aengevangen den 9 julii ende geeindicht den 21 augusti anno 1672 (Groningen 1672) [32] en [43]; zie voor een analyse van dit soort drukwerk de bijdrage van Judith Brouwer in dit boek, waarin zij ook dit specifieke pamflet behandelt.
- 2 ‘Studenten Vindicat zingen “Nachtgeaeltje”’: strijdlid voor het eerst in 347 jaar te horen in Groningen’, *Dagblad van het Noorden*, 4 december 2019.
  - 3 Hein Bekenkamp ed., *Wachtwoord. Vindicat* (Groningen 2015).
  - 4 Hoe groot de gevolgen van inkwartiering konden zijn is te lezen in de bijdrage van Benjamin van der Linde in dit boek.
  - 5 Zie voor een algemene inleiding op de geschiedenis van de Nederlandse universiteiten en instellingen voor hoger onderwijs het hoofdstuk ‘Hoger onderwijs in de lage landen’ in Dirk van Miert, *Illustre Onderwijs. Het Amsterdamse Athenaeum in de Gouden Eeuw, 1632-1704* (Amsterdam 2005) 25-41; voor de situatie in Groningen heb ik steeds gebruik gemaakt van het eerste deel van Klaas van Berkel, *Universiteit van het noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen* (3 delen; Hilversum 2014-2022) I: *De oude universiteit, 1614-1876*; voor Franeker is nog steeds onmisbaar G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra ed., *Universiteit te Franeker, 1585-1811* (Leeuwarden 1985); voor Leiden is Willem Otterspeer, *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid, de Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000) van belang.
  - 6 In de geschiedschrijving van universiteiten is het bijna een platitude dat het niet lukt om de *nationes* uit te bannen, zie bijv. Van Berkel, *Universiteit I*, 207-210; Otterspeer, *Groepsportret*, 275-278.
  - 7 Zie Van Berkel, *Universiteit I*; daarnaast is vooral voor de vroege periode van groot belang: W.J.A. Jonckbloet, *Gedenkboek der hogeschool te Groningen* (Groningen 1864); daarin is opgenomen als bijlage I W.B.S. Boeles, ‘Levenschetsen der Groninger hoogleraren’.
  - 8 Van Berkel, *Universiteit I*, 207-208.
  - 9 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 368.
  - 10 Jonckbloet geeft de meest gedetailleerde beschrijving van dit voorval, *Gedenkboek*, 366-378.
  - 11 Van Berkel, *Universiteit I*, 188.
  - 12 Ineke den Hollander, *Een Schricklijck Jaer. De oorlog van 1672 in het noordoosten van de Republiek* (Assen 2022) 25, 54 en 67; zie ook Van Berkel, *Universiteit I*, 185.
  - 13 Den Hollander, *Een Schricklijck Jaer*, 67; zie voor de werking van de media in tijden van onlusten de bijdragen van Koopmans en Brouwer in dit boek.
  - 14 Ook voor de Leidse senaat zou dit een belangrijke overweging zijn, zie de paragraaf Leiden en Utrecht hieronder; vgl. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 61.
  - 15 Ibidem.
  - 16 In het Latijn: ‘salvis iuribus et privilegiis academicis’, geciteerd in: ibidem.
  - 17 Egge Knol, ‘Vaandel van het studentenregiment 1665 en 1672’ in F.R.H. Smit e.a. red., *Universiteitsmuseum Groningen. Panorama van de wetenschap* (Groningen 2022) 28-29.
  - 18 Er is veel geschreven over het beleg van Groningen. Zie de inleiding van dit boek voor een uitgebreider overzicht. Ik heb voor deze paragraaf gebruik gemaakt van Van Berkel, *Universiteit I*, 213-221; de benaming van Carl von Rabenhaupt aldaar, 216. Zie daarnaast J.S. Theissen, *Voor vrijhey ende vaderlandt. Stad en Lande in 1672* (Groningen en Den Haag 1922).
  - 19 Zo verliet de latere Franeker hoogleraar Herman Alexander Roëll Groningen, zie Jacob van Sluis, *Herman Alexander Roëll* (Leeuwarden 1988) 21.
  - 20 Zie de fascimile die Jonckbloet hiervan afdruckte in zijn *Gedenkboek*.
  - 21 Megan Williams, ‘Bommen, beledigingen en koek met brandewijn. Een bericht van student-vaandrig Scato Gockinga uit het belegerde Groningen’, te verschijnen in *Stad & Lande* 31 afl. 4 (2022).
  - 22 ‘Zoo ooit een vaderlijk, of liever schoolmeesterachtig reglement kon worden bedacht, dan was het dit’, Jonckbloet, *Gedenkboek*, 64.
  - 23 Aangehaald in Van Berkel, *Universiteit I*, 218.
  - 24 *Wytlopijger journal*, [32], zie ook noot 1 van dit artikel; vgl. Van Berkel, *Universiteit I*, 218; overigens is dit niet de enige beschrijving die in het *Wytlopijger journal* gegeven wordt van zingen van het ‘Het Nachtgeaeltje’. Zo verhaalt de schrijver dat de officieren van het bisschoppelijke leger denken dat de studenten een mis zingen. Het is de vraag hoe serieus we dat moeten nemen, omdat het een om een liefdeslied gaat, dat met een beetje goede wil ook een wat schunnige uitleg zou kunnen hebben. Zie *Wytlopijger journal*, [43]; vgl. de tekst van het ‘Amoreuse liedekje’ op dbnl.org/tekst/_amo003amor01_01_amo003amor01_01_0123.php.
  - 25 Jonckbloet verhaalt in zijn lijvige studie van meer dan tien gelegenheden waarbij het vaandel gedragen wordt. Tegenwoordig heeft het vaandel geen vaste plek in het academiegebouw, daarvoor is het te kwetsbaar, maar het wordt bij gelegenheid wel tentoongesteld. Zo was het in de zomer van 2022 in het Groninger Museum te zien.
  - 26 Jonckbloet, *Gedenkboek*, 78, waar te vinden is dat in 1694 het de studenten wel werd toegestaan opnieuw een compagnie te vormen, maar alleen om deel te nemen aan een optocht ter gelegenheid van

Verzet en vrijheid

- honderd jaar Reductie van Groningen. Met wat goede wil lijkt dit op de maskerades die de studenten in de negentiende eeuw zouden gaan organiseren bij allerlei gelegenheden, zoals ook de viering van Bommen Berend.
- 27 Van Berkel, *Universiteit I*, 298-301; zie ook ibidem, 498.
  - 28 Vgl. ibidem, 474.
  - 29 W.B.S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker* (2 delen; Leeuwarden 1888-1890) I, 53-54.
  - 30 Ibidem.
  - 31 A. Telting, 'Oer B.Bekker, de Fulleniussen en it bloedjier 1672', *Friesch jierboekje* (1835) iii-xv.
  - 32 J.J. Kalma, 'It rampjier en de dûmnys', in: idem en K. de Vries ed., *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen* (Ljouwert Leeuwarden 1972) 144-174.
  - 33 Jacobus Scheltema, *Geschied- en letterkundig mengelwerk VI* (Utrecht 1831) 246-250, vgl. Arjen Dijkstra, *Between academics and idiots. A cultural history of mathematics in the Dutch province of Friesland* (z.p. 2012), 217.
  - 34 O.S. Lankhorst, 'De bibliotheek van de Gelderse Academie te Harderwijk' in: J.A.H. Bots e.a. ed., *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk (1648-1811)* (Hilversum 2000) 95-188, aldaar 97.
  - 35 N. van der Monde, *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht 2* (1836) 104; zie ook B. ter Haan, *Utrecht in 1672. Eene historische voorlezing ter opening van de academische lessen* (Utrecht 1872), 32; hier worden de Groningse studenten als 'kloeke en dappere' voorbeelden gesteld voor de Utrechtse.
  - 36 Otterspeer, *Groepsportret I*, 434-435.

De gevolgen van de veldtocht van Bernard van Galen langs de Eems tijdens de Tweede Munsterse Oorlog (1672-1674)

- 1 *Canon van Groningen. 40 ijkpunten uit de Groninger geschiedenis* (Groningen 2008) 61, nr. 20.
- 2 Dit onderzoek is gebaseerd op bronnen aanwezig in het Stadtarchiv Lingen en het Stadtarchiv Meppen (depositum in het Niedersächsisches Landesarchiv Abteilung Osnabrück Dep. 63b).
- 3 Thomas Rohm en Anton Schindling, 'Tecklenburg, Bentheim, Steinfurt, Lingen' in: Anton Schindling en Walter Ziegler ed., *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionali-*

- sierung. Land und Konfession 1500-1650* (Münster 1991) 182-198, aldaar 194-195.
- 4 Zie voor het Emsland: Johannes Bernard Diepenbrock, *Geschichte des vormaligen münsterschen Amtes Meppen oder des jetzigen hannoverschen Herzogthums Arenberg-Meppen. Mit besonderer Berücksichtigung der frühern Völkersitze und Alterthümer zwischen der Ems und Hase, der Einführung des Christenthumes, des Religionswechsels zur Zeit der Reformation, der Leistungen der Jesuiten (...)* (2e druk; Lingen 1885); Bernhard A. Goldschmidt, *Geschichte der Grafschaft Lingen und ihres Kirchenwesens insbesondere* (Osnabrück 1850); Tileman Dothias Wiarda, *Ostfriesische Geschichte VI* (Aurich 1796); Wilhelm Cramer, *Geschichte der Grafschaft Lingen im 16. und 17. Jahrhundert, besonders in wirtschaftskundlicher Hinsicht* (Oldenburg 1940); [Alexander] Geppert, 'Die Geschichte des Emslandes im Rahmen der allgemeinen deutschen Geschichte. III. Teil' in: *Emslandbuch. Ein Heimatbuch für die Kreise Meppen, Aschendorf, Hümmeling* (Meppen 1928) 6-21; C. Frhr. von Bönninghausen, *Die Kriegerische Tätigkeit der münsterschen Truppen 1651-1800. Ein Beitrag zum 300. Todesjahr von Fürstbischof Christoph Bernhard von Galen, Schöpfer des bischöflich-münsterschen Heeres* (Coesfeld 1978) [typoscript in de bibliotheek van de Emsländische Heimatbund, signatuur: Y 3461]. Zie ook voor regionale effecten van de oorlog: Andreas Eynck en Norbert Schiff, 'Kulüken-Haus und Hof in Freren. Aus der Geschichte eines Bauernhofes', *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* 67 (2021) 173-187, aldaar 175-178.
  - 5 Dit is alleen te vinden bij Hans Taubken, *Niederdeutsch, Niederländisch, Hochdeutsch. Die Geschichte der Schriftsprache in der Stadt und in der ehemaligen Grafschaft Lingen vom 16. bis zum 19. Jahrhundert* (Keulen 1981) 12-13.
  - 6 Hans-Joachim Albers, 'Übergriffe des Militärs während des zweiten Holländischen Krieges (1672-1674) im Raum Papenburg', *Emsländische Geschichte* 4 (1994) 126-141; Ernst Simme, 'Die Armenversorgung in Haselünne', *Emsland-Jahrbuch* 2 (1965) 82-89.
  - 7 P. Berghaus, 'Der Schapener Gold- und Silbermünzenfund', *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* 18 (1971) 151-163. De vondst is in 2022 voor het eerst te zien in een tentoonstelling over Bernard van Galen in het Emslandmuseum Lingen. De schat wordt na 1685 begraven – de jongste munt dateert van dit jaar –, maar slechts iets minder dan 3% van alle munten stamt uit de periode van 1672 tot 1685. Vermoedelijk was de handel naar 1672 zover gestoord, dat er nauwelijks munten zijn bijgekomen.
  - 8 Zie bijv. Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2022); Ineke den Hollander, *Een*

- Schricklijk Jaer. De oorlog van 1672 in het noordoosten van de Republiek* (Assen 2022).
- 9 Dit geldt ook voor Oost-Friesland. Heinrich Schmidt, *Politische Geschichte Ostfrieslands* (Leer en Pewsum 1975) 289-293. Zie voor een korte beschrijving: Jens Foken, *Im Schatten der Niederlande. Die politisch-konfessionellen Beziehungen zwischen Ostfriesland und dem niederländischen Raum vom späten Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert* (Berlijn 2006) 471-419.
  - 10 Dieter Zeigert, 'Die Artilleriegruppe des Fürstbistums Münster 1655-1802. Erster Teil: Errichtung, Organisation und Einsatz der Artillerie unter Fürstbischof Christoph Bernhard von Galen (1650-1678)', *Westfälische Zeitschrift* 134 (1984) 9-106, aldaar 43.
  - 11 Hans-D. Homann, 'Lingen im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1493-1702)' in: Wilfried Ehbrecht ed., *Lingen 975-1975. Zur Genese eines Stadtprofils* (Lingen 1975) 54-81, aldaar 72; vgl. Eberhard G. Neumann, 'Dauer und Wandel im Aufriß der Stadt', in: Ehbrecht ed., *Lingen 975-1975*, 82-95, aldaar 84-85.
  - 12 Homann, 'Lingen im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1493-1702)', 63; Wilhelm Kohl, *Christoph Bernhard von Galen. Politische Geschichte des Fürstbistums Münster 1650-1678* (Münster 1964) 361.
  - 13 Reinhard Karrenbrock, *Zwei Generationen westfälischer Bildhauer. Heinrich Meiering. Bernd Meiering. Bildwerke des 17. Jahrhunderts aus dem Oldenburger Münsterland. Emsland. Osnabrücker Land* (Cloppenburg 1992) 134-135.
  - 14 Stadtarchiv Lingen, Altes Archiv 1, nr. 5498 (1672-1673). De pagina's zijn ongenummerd. Daarom worden hier de data vermeld.
  - 15 Volgende plaatsing van troepen en officieren zijn voor Lingen bekend: 2 juli 1672: ritmeester en kwartiermeester van het regiment van de vorst van Mecklenburg; 25 juli en 9 augustus 1672: commandant Wynties (Windtgens); 31 augustus 1672: de regimenten Douwer (Johann Georg Dauer) en Nymphis (Thilo Heinrich Nymphius); 18 februari 1673: *Oberst* (kolonel) Meinertzhagen (Johann Albert von Meinerzhagen); vanaf 22 januari 1673: meermaals de *Hauptmann* (kapitein) Brouwer; 29 juni 1673: Wolbecksche regiment. De namen tussen haakjes volgens Georg Tessin, 'Beiträge zur Formationsgeschichte des Münsterischen Militärs', *Westfälische Forschungen* 32 (1982) 87-111.
  - 16 Bernhard Kroener, *Kriegswesen, Herrschaft und Gesellschaft 1300-1800* (München 2013) 49.
  - 17 Vermoedelijk Jan Lantfrinck uit 'Reenen' (Rheine), die op 2 augustus 1671 burger van Lingen werd. Vgl. Hermann Schröter, *Das Bürgerbuch der Stadt Lingen 1602-1809* (Lingen 1953) 36.
  - 18 Vermoedelijk Warner Jansen, die op 19 juli 1665 burger van Lingen werd. Schröter, *Bürgerbuch*, 35.
  - 19 Zie Stadtarchiv Lingen, Altes Archiv 1, nr. 5498 onder 22 juni 1672. Zie ook Theodor Verspohl, *Das Heerwesen des Münsterschen Fürstbischofs Christoph Bernhard von Galen 1650-1678* (Hildesheim 1909) 126.
  - 20 Vgl. voor plattegronden en vedute van Lingen: Andreas Eijnck, 'Die Festung Lingen in der Druckgraphik des 17. Jahrhunderts' in Gerd Steinwascher ed., *Krieg. Konfessionalisierung. Westfälischer Frieden. Das Emsland und die Grafschaft Bentheim in der Zeit des spanisch-niederländischen und des Dreißigjährigen Krieges* (Sögel 1998) 271-312. Voor het belang van vestingwerken voor een stad, zie bijv. voor Emden: Benjamin van der Linde, 'Der Emdener Wall und die niederländische Garnison. Militärische und politische Interessen der Niederlande in Emden am Beispiel der Errichtung, Erweiterung sowie Instandhaltung der Festungsanlagen (1605-1744)', *Emder Jahrbuch für historische Landeskunde Ostfrieslands* 97 (2017) 55-85.
  - 21 Zie Stadtarchiv Lingen, Altes Archiv 1, nr. 5498 onder 24 januari 1673.
  - 22 Vermoedelijk Jan Hermensen, meester 'alias Huberts, Löen', burger van Lingen op 14 januari 1653, Schröter, *Bürgerbuch*, 33.
  - 23 Matthias Kramer, *Het nieuwe Neder-Hoog-Duitsch en Hoog-Neder-Duitsch Woordenboek (...)* (9e druk; Leipzig 1759) 2130.
  - 24 Baldur Köster, *Lingen. Architektur im Wandel. Von der Festung zur Bürger- und Universitätsstadt bis zur Industriestadt (bis um 1930)* (München 1988) 24.
  - 25 Goldschmidt, *Geschichte der Grafschaft Lingen*, 157.
  - 26 Verspohl, *Heerwesen*, 112.
  - 27 F.J.G. ten Raai en F. de Bas, *Het Staatsche Leger 1568-1795 V 1648-1672* (Breda 1921) 344.
  - 28 Een 'Feldwebel' was de hoogste rang onder de onderofficieren in de zeventiende eeuw. Zie: Officier [Johann Heinrich Zedler], *Grosses Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste XXV* (Leipzig en Halle 1740) 920-927, 920.
  - 29 Wiarda, *Ostfriesische Geschichte*, 28.
  - 30 Rohm en Schindling, 'Tecklenburg', 194-195; Goldschmidt, *Geschichte der Grafschaft Lingen*, 161; Andreas Eijnck, 'Die Chronik der Lingener Familie Oosthuys – Eine bedeutende Quelle zur Lingener Geschichte', *Kivelings-Zeitung* 2017, 165-171.
  - 31 Deze krant is raadpleegbaar via delpher.nl.
  - 32 Diepenbrock, *Geschichte*, 492.

Verzet en vrijheid

- 33 Diepenbrock, *Geschiede*, 493; A. Kohnen, Kurzer Abriss der Geschichte des Hümmlings, *Jahrbuch des Emsländischen Heimatvereins* 9 (1962) 20-33, aldaar 30.
- 34 Verspohl, *Heerwesen*, 94-95.
- 35 Verspohl, *Heerwesen*, 114.
- 36 Christian Hoffmann, 'Vom Westfälischen Frieden bis zum Reichsdeputationshauptschluss: Die fürstbischöfliche Land- und Festungsstadt Meppen 1648-1803' in Stadt Meppen ed., *Geschiede der Stadt Meppen* (Meppen 2006) 179-212, aldaar 197.
- 37 Niedersächsisches Landesarchiv Osnabrück (NLA OS), Dep. 63b, Nr. 15, 06.02.1671.
- 38 Tessin, *Beiträge*, 95, 98. Vitrin was een hoofdofficier in een cavalerie-eskadron. Verspohl, *Das Heerwesen*, 126.
- 39 Verspohl, *Das Heerwesen*, 116.
- 40 Zie ook Verspohl, *Das Heerwesen*, 79.
- 41 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 974, 13.04.1673.
- 42 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15, 15.03.1672.
- 43 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15.
- 44 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 974, 14.12.1673.
- 45 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 974, 24.06.1673.
- 46 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 973, 22.07.1673.
- 47 Vgl. Zie ook: Geppert, 'Geschichte', 15-18.
- 48 Bernhard von Poten, 'Wedel, Gustav Wilhelm Freiherr von', *Allgemeine Deutsche Biographie* 41 (1896) 406-408.
- 49 Vgl. Tessin, 'Beiträge', 96.
- 50 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15, 01.10.1672.
- 51 Alwin Hanschmidt, 'Beschwerden der Städte Meppen und Hase-lünne. Berichte aus dem Jahre 1705' *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* 35 (1989) 32-46, aldaar 37.
- 52 NLA OS, Dep. 63 b, Nr. 15, 01.10.1672, brief van burgemeester en raad aan Van Galen.
- 53 Geppert, 'Geschichte', 17.
- 54 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15, 12.11.1672, 17.11.1672.
- 55 Vgl. Diepenbrock, *Geschiede*, 487-484. Wedel verbleef ook een nacht in Lingen op 23 maart 1673. Zie het rekeningenboek in het Stadtarchiv Lingen.
- 56 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15, 02.11.1672. In november 1672 werden de palissaden van de vesting afgebroken en naar Neuenhaus gebracht, omdat de schans opnieuw zou worden verbouwd.
- 57 NLA OS, Dep. 63b, Nr. 15, 24.11.1672.
- 58 Deze krant is te raadplegen via delpher.nl.
- 59 Vgl. Kohl, *Christoph Bernhard von Galen*, 365.
- 60 Wiarda, *Ostfriesische Geschiede*, 19. Ook Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche Leger*, 342.
- 61 Wiarda, *Ostfriesische Geschiede*, 26-27; Kohl, *Christoph Bernhard von Galen*, 366.
- 62 Wiarda, *Ostfriesische Geschiede*, 30.
- 63 Voor het archeologisch onderzoek van de Dieler Schanze (Dijler Schans) in 2010-2011 zie: Andreas Hüser, 'Ausgrabungen in den frühneuzeitlichen Dieler Schanzen im Landkreis Leer (Ostfriesland) – Ein Vorbericht', *Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 36 (2013) 261-274.
- 64 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche Leger*, 342.
- 65 Nationaal Archief Den Haag (NA), Staten-Generaal (1.01.02), nr. 6723, brief uit Leerort van Rudolph de Sijghers (14 februari 1672).
- 66 Irene Neander, 'Friedrich Kasimir Kettler', *Neue Deutsche Biographie* 5 (1961) 513-514.
- 67 NA, Staten-Generaal (1.01.02), nr. 6723, brief uit Leerort van Rudolph de Sijghers (12/29 november 1672).
- 68 H.F.W. Perizonius, *Geschiede Ostfrieslands* III (Leer 1869) 165.
- 69 Zie: Hidde Feenstra, 'Zur politischen Geschiede der Ems Dollart Region' in O.S. Knottnerus e.a. ed., *Rondom Eems en Dollard. Rund um Ems und Dollart, Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland. Historische Erkundungen im Grenzgebiet der Nordostniederlande und Nordwest-deutschlands* (Groningen en Leer 1992) 127-140, aldaar 139.

Index op persoonsnamen en aardrijkskundige namen

a

Achterhoek 5
Aelsen, Johan 48-50, 107-108
Aken 92
Alkmaar 42, 48, 106-107
Allardt, Hugo 83-84
Ambon 41, 107
Amsterdam 17-18, 25-27, 30, 35-36, 39, 47-48, 52-54, 61, 77, 83

b

Banken, Margaretha van 18
Batavia (Jakarta) 40-41, 44, 49-51, 55, 106-108
Beckum 94
Bekker, Balthasar 76-77, 110
Bentheim, Ernst Willem graaf van 26
Berghe, Rutger ten 70
Berlijn, Dick 15
Bohemen 69
Bolleijn, Frederick 42, 106-107
Bologna 62
Bommen Berend, *zie* Galen, Bernard van
Bourtange 21

Brandenburg 26, 100
Breda 61
Bremen 92
Broersma, Wigbold van 24, 105
Brouwer (kapitein) 111
Buchholz, Alexander 95

c

Cadzand 47
Casteleyn, Abraham 18
Cats, Tanneke 42-43, 47, 50, 53, 106-107
Ceylon (Sri Lanka) 42
Christians, Werner 86
Christine Charlotte von Württemberg 100
Christoph Bernhard von Galen, *zie* Galen, Bernard van
Coesaert, Matheus 105
Coevorden 5, 12, 19, 24, 89-90
Colombo 42
Commelijn, Casparus 105
Cooks, Jan Stoffelsz 51, 107
Cops, Jacob 107
Corberin (legeraanvoerder) 94
Curaçao 40-41

Verzet en vrijheid

d

Damsterdiep 20
Dauer, Johann Georg 111
Delfzijl 25, 65, 102
Den Haag 19, 21, 32, 35, 38
Deventer 61, 105
Dijler Schans 99-100, 112
Dollard 82-83, 100
Dordrecht 61
Drenthe 19, 83
Duitsland 13, 83, 112

e

Edam 48
Eems 82-84, 93, 101-102, 112
Eems-Dollardgebied 99, 103
Ehrenreiter, Erhard von 97
Ehrenreiter, Maria von 97
Ekel, Frerick Gerritsz 48-51, 107
Eldercampus, Andreas 54
Elverfeldt, Franz Sigismund Freiherr von 86
Emden 82, 93, 97-100, 102, 111
Emmius, Egbertus 44
Emsland 82-83, 92, 98, 100, 102, 110
Engeland 5, 9
Enkhuizen 24, 48
Europa 15, 62

f

Falcken (kapitein) 95
Fockens, Louwert 105

Franeker 61, 75-80, 109
Frankfurt am Main 92
Frankrijk 5, 9-10, 85
Frederik II Casimir Kettler, prins van Koerland 89, 102
Fries, Jan D. 70
Friesland 5, 44, 47, 61, 75, 97
Fullenius, Keimpo 75-76
Fullenius, Sethus 75-76
Fullenius jr., Bernhardus 75-77

g

Galen, Bernard van (Christoph Bernhard von Galen) 5-6, 10-12, 14, 17, 20-21, 26-27, 34-37, 58, 65, 67, 69-72, 75-76, 82, 85, 92-93, 97, 99, 102, 104, 112
Gelderland 61, 67, 83
Gerrit Stoffelsz 51, 107
Gockinga, Henric Ludolph 32, 105
Gockinga, Scato 32, 35, 70, 105
Goeree 55
Gribius, Johan 50, 108
Grijpskerk 20
Grol (Groenlo) 42
Groningen (provincie) 5, 82, 90, 99; *zie ook* Stad en Lande
Groningen (stad) *passim*
Grote, Johann 95

h

Haarlem 18, 27, 30, 35-36
Hagen, Christiaan 11, 81
Hamburg 21, 92
Hardenberg 47
Harderwijk 48-49, 61, 76

Haren 20
Harlingen 28, 30
Haselünne 83
Heerenveen 27
Heidanus, Carel 80
Heiligerlee 103, 105
Helpman 5, 20, 29
Hermans, Gerrit 95
Hermens(en), Jan 87, 111
Hertogenbosch, 's- 10
Hinlopen, Otto 42, 47, 49-50, 106-107
Holland 14, 24, 27, 47-48, 52, 55, 61, 75, 105, 108
Hondsrug 5
Hooghe, Romeyn de 34-35, 44-45, 53, 107
Hoorn 41-42, 48, 51, 77, 106-108
Hoornsediep 20
Houwerzijl 21
Hümmling 92
Huysman, Rembertus 54

j

Jansen, Werner 86, 111
Jemgum 103

k

Kalkum (kolonel) 94
Kampen 48
Karel II 65, 67
Keulen 5, 9, 26-28, 35, 43, 69, 76, 85, 92
Kew (Londen) 14, 40, 51, 106
Kleef 92
Koerland, prins van *zie* Frederik II Casimir Kettler
Konigsbergen (Königsberg) 97

l

Lantfrinck, Jan 111
Leda 101-102
Leer 102
Leerort 82, 99-102, 112
Leeuwarden 20, 26-27, 30, 35, 44, 61, 78, 105
Leiden 61, 76, 79-81, 109
Lijdecker, Hubertus 50, 108
Lijcochton, Everhardus 43-44, 48, 50, 55, 106
Lingen (graafschap en stad) 15, 82-83, 85-94, 102, 110-112
Lodewijk XIV 47, 77
Loga 98
Lucq, Maria Wouters 43, 50, 106-107
Lutjegast 54

m

Malacca (Malakka) 108
Mansfeld, Peter Ernst II van 99
Maresius, Samuel 64
Martels, Johann Heinrich 89, 91-92
Mecklenburg 111
Meertens, Johannes 53
Meiring, Bernd 85
Meinerzhagen, Johann Albert von 111
Melder, Christiaan 79
Meppen 15, 82, 88-90, 92-95, 97-99, 102, 110
Middelburg 42, 53, 61, 106-107
Mina, Cornelis 80
Montpellier 62
Moorlage 86
Munster (Münster) (stad en bisdom) 5, 9, 11, 15, 17, 27, 29, 35-38, 42-43, 65, 69, 76, 85, 87, 89, 91-92, 94-95, 97, 100, 102, 105-106

Verzet en vrijheid

n

Nederland 13, 18, 35, 63, 72, 76, 83, 90, 92-94; *zie ook* Republiek der Verenigde Nederlanden
Neuenhaus 112
Niekerk 20
Nieuweschans 90-92, 99
Noordhorn 20
Noordzee 17, 41
Notstein (luitenant) 90
Nymphius, Thilo Heinrich 111

o

Oekraïne 15, 32
Oldambt 21
Oost-Friesland 15, 20, 82, 98-100, 102, 111
Oost-Indië 42, 55
Oost-Pruizen 97
Osnabrück 89, 110, 112
Oude Niedorp 42, 106
Overijssel 19, 42, 67, 83
Overtwater, Pieter Anthonij 42, 44, 49-50, 106-107
Oxford 62

p

Papenburg 83
Penninck, Eilert 95

r

Rabenhaupt, Carl von 5, 19, 30, 35, 43, 48, 69, 89-90, 109
Ravesteyn, Johannes van 105
Reitdiep 20-21
Republiek der Verenigde Nederlanden 5, 9-10, 14, 17, 27, 30, 36, 38, 41, 43-44, 47, 52, 54, 57, 59, 63, 69, 75, 79-80, 83, 92, 97, 99, 104-105, 108; *zie ook* Nederland
Rhede 102
Rheiderland 100
Rheine 111
Roëll, Herman Alexander 109
Roux, Frans le 12
Rheine 111
Roëll, Herman Alexander 109
Rusland 15

s

Saint Paul (generaalwachtmeester) 94
Schalkenius, Henricus 107
Schapen 83
Schuitendiep 24
Schulenborgh (Schuilenburg), Johan 65-66, 105
Sijghers, Rudolf de 102, 112
Smient, Otto Barentsz 105
Sneek 27
Stad en Lande 32, 61, 67, 69

t

Theunis Dircksz 31, 53
Tideman, Jannes 12, 105
Töllner, Lothar 86, 89

U

Ulaeus, Johannes *43-44, 48-50, 107*
Utrecht (stad en provincie) *10, 43, 48, 61, 76-77, 80, 109*

V

Vijgh, Karel *64*
Visvliet *20*
Vitry (luitenant-kolonel) *90, 94*
Vreden, Eppe van *105*

W

Waddenzee *21*
Waterland *48*
Waterloo *72*
Wedel, Gustaaf Willem baron van *97-99, 112*
Westerwolde *92*

Westfalen *36, 93*
West-Friesland *52*
Wichers, Wicher *70*
Willem III, prins van Oranje-Nassau *72, 79*
Windtgens (commandant) *111*
Winschoten *30*
Witt, Cornelis de *38, 42, 48, 52*
Witt, Johan de *38, 42, 48, 52*

Z

Zeeland *47, 52, 55, 106*
Zeeman, Gualter *106-107*
Zoutkamp *24*
Zuiderzee *48, 75*
Zuidhorn *20*
Zweden *93*
Zwolle *24, 27, 29, 48*

Over de auteurs

De auteurs van deze bundel tijdens het publiekssymposium van 27 augustus 2022. V.l.n.r. Joop Koopmans, Arjen Dijkstra, Benjamin van der Linde en Judith Brouwer.

Foto Gerhard Taatgen.

Judith Brouwer is datacurator bij het Huygens Instituut voor Geschiedenis en research data manager bij het Meertens Instituut, allebei gevestigd in Amsterdam. In 2013 promoveerde zij aan de Rijksuniversiteit Groningen op het boek *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het Rampjaar 1672* (handelseditie: Hilversum 2014). Haar onderzoek is gericht op briefcultuur in de Republiek.

Arjen Dijkstra was tot oktober 2022 directeur van het Universiteitsmuseum Groningen en is sindsdien directeur van Tresoar, Leeuwarden. Zijn expertise betreft de geschiedenis van wetenschap in relatie tot de samenleving. Zijn laatste boek is *De Hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga* (Gorredijk 2021).

Joop W. Koopmans is universitair hoofddocent Vroegmoderne Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek is gericht op de geschiedenis van politiek en media in vroegmodern Europa. Zijn laatste boek is *Het nieuws verbeeld. Oorlog en vrede in de titelprenten van de Europese Mercurius (1690-1750)* (Hilversum 2021).

Benjamin van der Linde is als historicus en coördinator voor de regionale geschiedenis van het Eemsländisch Heimatbund in Meppen. Zijn onderzoek is gericht op de betrekkingen tussen Nederland en Oost-Friesland in de vroegmoderne tijd. Hij publiceerde onder meer *Das Leibregiment der friesischen Statthalter. Kriegsgeschichte, Offizierslaufbahnen und militärische Lebenswelten in den Garnisonsstädten Leeuwarden, Groningen und Emden 1666-1752* (Berlijn 2016).

Deze uitgave verschijnt in een reeks publicaties van de University of Groningen Press over de Rijksuniversiteit Groningen, de geschiedenis van de universiteit en biografieën van hoogleraren. *Verzet en vrijheid* verschijnt in samenwerking met het Universiteitsmuseum.

Afbeelding omslag voorzijde: Historische kaart van het Beleg van Groningen door de bisschoppen van Keulen en Munster, door Jan D. Fries, 1672. De kaart vermeldt dat de verdediging is ontworpen door de ingenieurs J. Feltman en H. Bierum. Universiteitsbibliotheek Groningen.

Afbeelding omslag achterzijde: Anonieme prent van het Beleg van Groningen in 1672, met op de achtergrond de stad gezien vanuit het zuiden en op de voorgrond verschanskorven en kanonnen. Groninger Archieven, NL-GnGRA_1536_4597.

De geschiedenis van het beleg en ontzet van Groningen in 1672 spreekt nog altijd tot de verbeelding. Er was sprake van spanning, tragiek, sensatie en blijdschap. Er waren helden, verliezers en vooral veel onnodige slachtoffers. Nadat vijandelijke troepen grote delen van Nederland hadden overmeesterd, rukten Keuls-Munsterse

soldaten op naar Groningen. Onder leiding van hun bisschoppen vuurden zij wekenlang bommen en granaten op de stad af. Dat was tevergeefs, want Groningen hield stand. Zo werd het verzet in het noorden van het land een keerpunt tijdens het zogeheten Ramp- of Bisschopsjaar.

University of Groningen Press

um
universiteitsmuseum
 groningen

